Тыванын республиканыг БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 7 (15227) ◆ 1994 чылдың январь 13, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 20.00 ◆ Садар өртээ 50 рубль.

Т. Д. Чечек-оолга «Тыва ажыл-агыйының алдарлыг үлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агый талазыбиле ачы-хавыяазы база хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Улуг-Хем кожуунунуң «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору **Тамара Давадыровна Чечек-оолга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.**

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1994 чылдың январь 8.
№ 118.
Кызыл хоорай.

«ТӨГЕРИК СТОЛГА» ЧУГААЛАШКАН

Амгы үеде чуртта социал-экономиктиг байдал элээн нарыыдааны-биле холбаштыр Россияның Чепсектиг Күштеринде байдал база анаа эвес болуп турар.

Мооң мурнунда турган улуг Совет Эвилелинин республикалары аңгыланып-башкаланган соонда безин чамдык черлерде Россияның шериглери артып калган хевээр болуп турар. Оларның аразында Тыва Республикадан шериг албаны эрттирип турар оолдар Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезинин республикаларында эвээш эвес. Ындыгдаа болза, үе-шаг нарыыдааныбиле холбаштыр шеригнин иштики чүрүм-сагылгазы элээн суларап, шеригден дезер чоруктар, кем-херек үүлгедилгези, оорлаар чоруктар калбаабиле тывылган.

Бо айтыыглар-биле чергелештир Тывадан шериг албаны эрттирип турар оолдарга хамаарыштыр чүгаалаар болза база кончуг дорт хамаарылгалыг. Амгы үеде шеригден дескен тыва, орус оолдарнын нинити саны 418 кижи чедип турар. Оларның чамдыызы кожуунарда, хоорай-суурларда боттарының ада-иелериниң чанында чурттап турар, өскелери ада-иезинге дузалажып ажылдап турар, а бир чамдыызы чер кезип, анаа-ла хүн эрттирип, харын-даа кем-херек үүлгедир чорукче сүндүгүп турар.

Ынчангаш шериг оолдарның салым-хүүзүн моон соңгаар канчаар шиитпирлеп, бо талазы-биле кандыг ажылдар кылза экил дээрзинин дугайында Кызылда Парлалга бажынынга дүүн болган «төгерик столга» киришкен журналистер, шериг оолдар ада-иелериниң комитединиң төлөөлери, республиканың шериг комиссариадынын, Аныяктар яамызының, республиканың Чазааның ажылдакчылары боттоттарының санал-оналын чүгаалашкан.

(Бистиң корр.).

Часкы тарылгага белеткел

ҮРЕЗИН ИНСПЕКЦИЯЗЫ

Часкы тарылгага үрезин белеткели республиканың ажыл-агыйларында эгелээн. Январь 1-де байдал-биле алырга, нинити шыгжап алган үрезин республикада четчир, азы совхозтарда 101 хуу үрезин бар болуп турар.

Кожуунларда бар үрезиннерни сорт аайы-биле ук черлерде тургустунган үрезин инспекциялары хынап турар. Амгы үеде 11 мун 21 тонна үрезинни чаштырып тарыыры-биле арыглап белеткээн. Ол дээрге бар үрезинниң 36 хуузу-дур. Оон арткан 40 хуузу бирги, нییги класстың үрезини-дир. Бии-Хемде — 59, Таңдыда — 49, Каа-Хемде, Улуг-Хемде — 34 хуу үрезинни чаштырарынга белеткээн болгаш часкы тарылгага үрезин белеткели бо кожууннарда эки тургустунган.

Чылдың-на «Саян», «Енисей», «Бүрен» совхозтар, Сосновское дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы шынарлыг үрезинни белеткээш, чаагай дужүттү ап келген. Ындыг турбуже, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның чамдык ажыл-агыйлары чаштырарынга белеткээн үрезинни үүгле 10 хуу белеткээни дүвүренчиг болбайн канчаар. Ол ышкаш Бай-Тайга, Барыын-Хемчик болгаш өске-даа чамдык кожууннар шынар чок, арыглаттынмаан үрезинни тарып турарындан чылдың-на багай дужүттү ап келген.

Часкы тарылгага чедир үе бар. Ынчалза-даа кожууннарда үрезин инспекциялары чаагай дужүттүң магадылалы — үрезин белеткелиниче кичээнгейни салыры үүгүл. Ажыл-агый бүрүзү бо дугайын база утпаза чогуур.

⊙ ⊙ ⊙

ЭДЕ КӨӨР

Чөөн-Хемчик кожуунуң төвү Чадаана хоорайда чеди кожуунуң көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының зона аайы-биле хуралы дүүн болуп эрткен.

Ук хуралга көдээ ажыл-агыйны удуртуп башкарының структуразын эт, сүт, өк өртээн эде көөрүн чүгаалашкан. Ангы-аңгы кожууннардан келген көдээ ажыл-агый талазы-биле түскай эртемниглер чүгаалашкан айтыыглар талазы-биле санал-оналдарын берген. Хуралга Көдээ ажыл-агый яамызының ажылдакчылары киришкен.

⊙ ⊙ ⊙

ОН ЧЕДИ-ЛЕ ХУУ

Чөөн-Хемчик кожуунда хой оолдаашкыны ортумак деннелде чоруп турар. Нییти төрээн хойнун 18 хуузу оолдапкан болгаш оон үүгле 17-ле хуу хураган алдынган. Ол дээрге төрүүр ужурлуг 24 мун хойнун 4 муну төрээн болуп турар-дыр.

Ажыл-агыйларда мал чеми четчир-даа болза, төрүттүнген малдың төлдеринге хорамча болуп турар. Аарыг хураганнарны эмнээр эм-тан чок болуп артпышаан. Оон кадында кыштың хүр ажып олурар, үйгу-чыдын чок ажылдап турар малчыннарның акша-шалыны каш ай улаштыр үнместээн. Чамдык малчыннар хлеб чивээнден бээр үрле үе эрткен. Оон-биле кады тарып боозадылганы орай чорутканындан чамдык ажыл-агыйларда мал оолдаашкыны час эгезинде эгелээр апарган. Ылаңгыя «Искра» совхоз март айда мал оолдаашкынынче киреп

⊙ ⊙ ⊙

БАШКЫЛАР ЧЫЫЖЫ

Кызылдың уран үүл училищезинге республиканың уран үүл болгаш хөгжүм школаларының директорлары, өөредилге эргелекчилери, башкылары барык 30 ажыг кижи чыылган.

Кожуун бүрүзүнден келген уругларның уран үүл болгаш хөгжүм школаларының башкылары чаа 1994 чылда өөредилге программазы, моон соңгаргы сорулгалар, рынок үезинде орулгалыг кылдыр ажылдаарының дугайын чүгаалажып көөр семинар-хуралга боттарының ажыктыг, өөредиглиг сүмелерин чүгаалаарлар. Ук семинар-хуралды Тыва Республиканың уран үүл болгаш хөгжүм школаларының методиктиг каттыжыышкынының директору Г. П. Кенденбиль организастап чоруткан. Семинар ажылын уламчылавышаан.

Бистин корр.

Республиканың иитилел-политиктиг солуну

«ШЫН» СОЛУН — ЧОННУҢ ҮНҮ

ЧУГААЛАЖЫГ

Эргим номчукчу! Эрткен чылын ооң канчаар ажылдааны-биле таныжып көр, оон түннелден үндүр

Эрткен 1993 чылда «Шын» солун редакциязынга 5 180 чагаа келген, оларның иштинден 4 346 чагаа солунга парлаттынган. Эн чугула дээн айтыыглар-лыг он чеди авторга редакция харыылап берген (автор бүрүзүнге харыы бээрин редакция соксаткан).

Бистиң редакцияга шүгүмчүлелдиг чагаалар эвээш эвес кээп турар. Эрткен чылда келген чагаалардан муң ажыг чагаа шүгүмчүлелдиг болган. Оларның барык чартык кезии солун арнынга парлаттынган. Ол ышкаш номчукчуларның хөй санныг айтыыгларынга, дилеглеринге харыыларны, сүмелерни берип, чагаалар допчулалдарын кылып келген бис.

Редакцияның почтазының **темалары хөй янзы болгаш утка-шынары байлак.**

Мурнунда турган Дээди Советтин сессияларының бүдүүзүнде болгаш оларның эрткенинин соонда ажылчы чоннуң янзы-бүрү саналдарын, шүгүмчүлелдерин, күзээшкиннерин, дилеглерин бижээн чагаалар солун арынларынга хөйү-биле чыыттынып келген. Бо айтыыглар аныяктарның боттарын-даа, ада-иелерни-даа дүвүрепип турарын редакцияга келгилээн чагаалар бадыткаар. Аныяк-өскен кижизидилгезинин, оларның ажыл, амыдыралының талазы-биле алыр болзуувусса, четче шиитпирлеттинмейн турар айтыыглар ам-даа кайы хөй. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда көдээде чурттап турар аныяктар, колдуунда үндезин национал-дыг аныяктар ортузунда ажыл чок, кайда-даа өөренмейн турарларның санының көвүдээни чажыт эвес. Кайы-даа будуулга, организация черлериниң, ылаңгыя үндезин национал-дыг аныяк кижилерни ажылга хүлээп албайн турарынга хомудалдарда үндезин чок деп болбас. Ындыг чагаалар Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем кожууннардан келгилээн. Мынчап кээрде бо айтыыгны Аныяктар яамызының комплекстиг шиитпирлеп көөрү негеттинип келген-дир. Нییтилелге ажыктыг ажылга, күш-ажылчы коллективке хаара түтпайн турган, аныяк кижилерден чүү манап болур бис? Ажыл чок, кайы-бир өөредилге черинде өөренмейн турар аныяк кижи мөзү-шынар, политиктиг медерел талазы-биле өскес, кымдан-даа үлегер албас. Нییтиниң корум-чүрүмүн үрээр, багай аажы-чаңга өөренир чоруктарның көвүдеп турарының бир чылдагааны ол-дур.

Мал оорлаар, чүртталга бажыңнарын, дачалар оорлаар, үптээр чоруктар дүвүренчиг болуп артпышаан. Бо темага чагаалар эвээжевейн турар. Ылаңгыя мал оорлаар чорук, кызыгаар айтыыны көдээде чурттакчыларның мал азырап тударынга шаптык болуп турарының дугайын дыка хөй чагааларда бижигилээн болур-дур. Ындыг чагаалар Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожууннардан хөй келген.

Рынок экономиказынче шилчилге үеви, оон нарын айтыыглары кожууннарның иштики херектер килдистериниң ажылынга эки салдарны чедирер ужурлуг. Ындыг турбуже, кожууннарда эки талаже кандыг-даа түннел көзүлбейн турарын чон бижип турар. Мал оорлаар чорук биле өлүүшкүн, истелгезинин чылчылы-биле үзап, чамдыктарының шүүт ис чок баарын когараан кижилер редакцияже чагыргазы солунга парлаттынган шүгүмчүлелдиг чагааларга кандыг хамаарылгалыг болуп турары билдинмес. Чаңгыс чижек, Николай Гастелло аттыг парыгывыстын арыг-шеверинин, оон камгалал-кадагалалынын дугайында хомудалдыг чагааларны, хоочун-даа, аныяк-даа бижикчилер бижип шаг болду. Айтыыг айтыыгның айтыыны болуп артып тур. Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединин ажылын көрээл, «Шын» солуннуң көдүүн турары республикага спортту бүгү тала-биле сайзырадырының чүгула айтыыгларынче долу сагыш салбайн тура, бүгү айтыыгларны бүрүн-бүдүн, дүрген шиитпирлеп аптарынга бүзүреп турар байдал бар. Маңаа база чаңгыс чижектен көрээл. Хөлшыдыраа ойнаар төп бар-дыр бе? Шыдыраачылар бо айтыыг талазы-биле солунга материалдарны чаңгыс эвес удаа көдүүп келди. Амгы бо хүннерде оларның ыыттаар харыы төнгени ол ийикпе, кайда-ла шыдыраа ойнапкы дег, кыжын боорга чылыг, чай боорга чаглактыг черлер дилеп, шыдыраа шагы дагжаан черге түр болчаг кылып, азып-тенип турлар ышкажыл. Байдал бо хире дедирлени берген турда, аныяк салгал өстүрер, өөредир дугайында бодал кымга турар боор! Солуннуң үнүн дыннап, аңаа харыылап, кады ажылдаан болза, комитеттиң бодунуң ажылы-ла бурунгаарлаа дег чүве-дир.

АДРЕЗИНГЕ ШҮГҮМЧҮЛЕЛ келбейн баар ындыг яамы, ведомство чок. Чижээлээрге, Кадык камгалал яамызы-дыр. Эмчилер, эмнелгелер дугайында хомудалдыг айтыыг көдүүген чагааларны бөлүктеп алгаш, яамының ажылдакчыларынга чедирип, чагаалар сайгарылгазын редакция ап турар. Республиканың аңгы-аңгы кожууннарында эмчилернин кошкак ажылының, кичээнгей чогунун дугайын чамдык авторлар хомудап бижигилээн. Хомудалдарның изи-биле түс-түс черлерге чедип, сайгарылгаларны яамы кылып турар, редакцияга болгаш авторларга харыыларны колдуунда өй-шаанда чорудуп келген. Кадык камгалалында бар четпестерни чайладып алыр дээш алдынып турар хемчеглерге ол-даа болза дөмек-тир.

Чурттаар оран-бажың, хуужудулга талазы-биле хомудалдар, дилеглер, шүгүмчүлелдер барык кожуун бүрүзүнден келгилээн. Бо айтыыгларны чер-черлерде шиитпирлеп турарын редакция кыыра деп санап турар. Чүртталга орансава айтырын шиитпирлээрин ынчаар доскут көөр болза, кедизинде барып эки түннелге черле чедирбес.

Солунга үнгүлээн шүгүмчүлелдерге харыыны редакция, мурнунда чылларда дег, негевейн-даа турар болза, шүгүмчүлел саазын кырынга артпас турарын чедип алырын бир кол сорулгазы кылдыр санап турар.

Үнүп келген чаа, **1994 ЧЫЛДЫҢ БИРГИ ЧАРТЫЫНДА** солуннарга, сеткүүлдерге чагылгыла республикага нییтизи-биле аар байдалга эрткен. Чылдагааны — чер-черлерге акша-шалын доктаамал үнмейн турганындан, чоннуң холунга акша эвээш турганындан чагылга кылып алыр арга кызы болган. Чамдык черлерге чагылганы чээли аргазы-биле-даа кылдырып турган. Ынчалзажок номчукчуларывыс «Шынга» хүндүткелин салбайн, бүгү арга-ларны ажыглап турган, чагылгаларны багай эвес киришкенин өөрүп демдеглээр бис. Нییтизи-биле республикада «Шын» солунну бо чылдың бирги чартыында 17902 кезекти чагыткан. Акша-хөренги бергедээшкиннерниң үржүүндан дыка хөй номчукчу чагылгыла кылып четтикпээн деп чүвени көрүп, билип турар бис. Ынчалза-даа «Шын» солунну февраль эгезинден ап номчуур кылдыр чагылга кылдыртыр арга бар.

Оон кырынга Кызыл хоорайның киоскилериннен чагыкчылар боттары кээп алыр кылдыр 81 экземпляр солун чагыттынган.

ӨРТЕКТЕРНИҢ ХҮН БҮРҮДЕ ӨЗҮП ТУРАРЫ-БИЛЕ силерниң кичээнгейниңерге чамдык сан-чурагайларны база катап киирип тур бис, хүндүлүг номчукчу! Эрткен чылдың сөөлгү айы декабрьда солунну типографияга парлап кылыры дээш, редакция анаа 7 млн. 236 мун рубльди, саазын өртээнге— 7 млн. 154 мун рубльди төлээн. Бо өртектер дээрге эрги чылдыы-дыр. Январьдан эгелеп бо саннар оон-даа үлгадыр. Ол ышкаш солуннуң чаңгыс экземплярын номчукчуга чедиринге почта чарыгдалдары дээш төлевир 16 рубль апарган. Ынчангаш амгы үеде бир экземпляр «Шын» солуннуң өртээ 50 рубль. Ынчап кээрде бо чылдың бирги чартыында киоскилерге чаңгыс экземпляр «Шынны» 50 рубльге садып эгелээнинин чылдагааны ол. А төрүттүнген хүн-биле холбаштыр байыр чедириишкининиң өртээ 2.500 рубль турганындан 5000 рубль чедир өскен, некролог (кижиниң мөчээнин чарлап лыннадыры) — 6000 рубль апарганын сагындырып тур бис.

Валентина САТ.

Чагаа килдизинин эргелекчизи.

- **1993 чылда «Шын» солун редакциязынга 5.180 чагаа келген.**
- **Солунга 4346 чагаа парлаттынган.**
- **Декабрьда 414 чагаа келген. Солунга 150 чагаа парлаттынган, 58 чагааны архивтээн.**
- **Чыл дургузунда эн хөй чагаа Кызыл хоорайдан, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннардан келгилээн.**

РОССИЯНЫҢ ЧАА ПАРЛАМЕНТИЗИ АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Январь 11-де эртенгиниг 10 шакта Федералдыг Хуралдың үстүкү палатазы — Федерация Чөвүлели ажылдап эгелээн.

РФ-тиң Конституциязын ёзугаар эрткен чылдың декабрь 12-де соңгуткан чаа парламентиниң ол палатазының бирги хуралын РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин ажыткан.

Россияның чаа парламентизиниң үстүкү палатазы — Федерация Чөвүлелинин бирги хуралын ажыдып тургаш, РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин, амгы үеде «Россия бодунун үндезин тургузуунче катап эглип, чидирген турештарын катап тургузуп турар» деп медеглээн. «Ынчанмас болза чурт бодунун ёзулуг арын-нүүрүн катап тургузуп ап шыдавас, ынчанмас болза бурунгаар чоруттунмас, ынчанмас болза, амгы үенин делегейинде төлептиг черни ээлеп ап шыдавас».

«Россияның чаа күрүнези быжыг эрге-хоойлу үндезининге, бөлүк кижилер эвес, партия-биле эвес, а Россияның төөгүзүнде бир-ле дугаар бүгү улустун бадылаашкыны-биле хүлээп алдынган Конституцияга даянып турарын» Борис Ельцин онзалап айыткан.

«Конституцияда айыттынган чүүлдер бистиң амыдыралчүртталгавыстын нормачижектери болзун дээш, бистеринин оларны ёзугаар чурттап өөрениривис дээш дыка хөй ажылдарны кылыр апаар бис» — деп, Борис Ельцин демдеглээн. Оон-биле кады ол ындыг нییти ажылга Президентинин онза харыысалгалыын угаап билип турарын база айыткан.

«Мен РФ-тиң Президентизи кижи болганымда, бодумнун бүрүн эргелеримни боттандырып чорударда РФ-тиң 1993 чылдың декабрь 12-де бүгү улустун бадылаашкыныбиле хүлээп алдынган Конституциязын шыңгыы сагыыр болгаш камгалаар, россиянларның эргелерин, хостуг чоруун хүндүлээр болгаш камгалаар, оларның сонуургалдарынга шынчы бараан бооп, күрүнеиин суверенитедин, хамаарышпас, айыл чок чоруун, девискээринин бүдүн-бүрүн турарын камгалаар, менээ Конституциянын даандырып турар хүлээлгелерни ак сеткилдиг күүседир мен. Федералдыг Хуралдын депутаттары-даа база боттарының ажыл-чорудулгазынга Россияның Конституциязын шыңгыызы-биле барымдаалап көөрүнге идегеп тур мен» деп, Борис Ельцин медеглээн.

Депутаттарның күрүнеге ажыктыг үүлдерни кылыының аргалары хөй катап улгадып турар, үүге дээрге парламент ёзулуг тайбын чуртта ажылдап эгелеп турар-дыр деп, Россияның Президентизи онзалап айыткан. Ынчангаш соңгукчулар хамаатыларның амыр-тайбынын быжыглаар талазыбиле ажылдаарын күзеп турар. Оон-биле кады Борис Ельцин «үй-балай болгаш хамаатыларның бот-боттарынга удурланыышкынын» болдурбазы дээш Президентинин оралдажыышкыннарын деткээн парламент кежигүннерингe өөрүп четтирип турарын илереткен. Ынчангаш күрүне баштынынын бодап турары-биле алырга, амгы үеде эн кол үүл болза чуртту тургузукчу ажыл-ишче эгелеп киирери бооп турар.

Парламентиниң чаңгыс эптиг Россия күрүнеде ажылдап эгелээнин Президент онзалап айыткан. Россия Федерациязы болза «күштүг регионнар — Россияның чеченителиишкининиң үндезини» дээрзин барымдаалаан чаңгыс аай күрүне болур ужурлуг дээрзин соңгукчулар шуптузу билип турарлар.

РФ-тиң Президентизин ХЧД-ниң Даргазы кылдыр соңгаан чорук «ол идеяларны херек кырында боттандырып чорударынга дыка таарымчалыг байдалды» тургузуп берип турарын айыткаш, Президент, ХЧД-ниң чурттарының «эки тура ёзузу-биле хостуг-шөлээн кады ажылдажырынга» Россияның киирип турар үлүүн онзалап демдеглээн.

Президент Россияны чаартырын анализтээринче эгелеп киргеш, «орук ара доктаавазының» парламент кежигүннеринге кайы хире чугулазын демдеглээн. Россияга реформаларның чоруп келгени ийи чылдың иштинде рынок экономиказының үндезиннери салдынган, ынчалза-даа «российжи хоойлужудулга рыноктун негелделерингe дүүшпейн турар». Ынчангаш «реформаларга ийнги идигни бээр», бизнесменнерниң, банкирлерниң болгаш фермерлерниң хоойлу үндудукчулериниң негелдерин туар айтыыгларынга харыылаары чугула бооп турар. Бир эвес депутаттар рынокту тургузарында ындыг четпестерни ажып эртер болза, Президентинин бодап турары-биле алырга, олар соңгукчуларның идегелин чугле шынзыдып шыдаар эвес, харын база Россияның төөгүзүнге боттарының ролюн ойнаар апаарлар.

Россияның демократтыг күрүнезин тургузарының үезинде Конституцияны хүлээп алган чорук «ол талазы-биле ажылды ам-даа амыр-шөлээн болгаш дээштиг» кылыр аргаларны берип турарын Борис Ельцин чугаалаан. «Массалыг корум-чурум үрээшкиннерин болдуруп, национал-дар аразында болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле месилдежиишкиннерни организастаар кижилерни» ол эң-не шыңгыызы-биле буруудаткан.

Президент улустар аразынга харылзаалар дугайын чугаалап эгелээш, Россия бодунун даштыкы политиказынга хүлээп көрдүнген хоойлу-дүрүмнерни болгаш нормачижектерни барымдаалаар апаарын шынзыткан.

«Федерация Чөвүлелинин кежигүннерининиң хөй кезии эрге-чагырганын чажыттарын билип апкан болгаш ёзулуг политиканы анаа-ла политиктиг чулчуруушкуннардан ылгап билир аргалыг, дуржулгалыг политиктиг ажылдакчылар бооп турарын» Борис Ельцин депутаттарга чугаалаан.

Президент болгаш парламентарийлер-даа «бот-боттарының кандыг-ла-бир шиитпирлериниң-биле чөпшээрешпейн барып болуп, бот-боттарынга таарышпазын илередип, маргыжып болгаш боттарының туруужун камгалап-даа болурун» ол чугаалаан. «Ынчалза-даа кандыг-даа политиктиг айтыыгларны чугле юридиктиг дурумнерни ёзугаар шиитпирлеп болур болгаш шиитпирлээрдаа ужурлуг» —деп, ол уламчылаан.

Борис Ельцин «революстуг шуугаазын кылырын уттуптарынче болгаш аарыг ёзу-биле чигзиннишкинден болгаш политиктиг максимализмден хосталырынче» кыйгырган. Парламент партийжи чаңгыс аай эвес-даа болза боттуг кады ажылдажылга кылырынга принципиалдыг үндезин —«экономиктиг реформаларже стратегтиг угланыышкынны хевээр арттырары» чугула болурун Президент уламчылап чугаалаан.

Борис Ельцин Федерация Чөвүлели үстүкү палатанын ажылдаар хевирин тодарадыр талазы-биле улуг ажылды кылып чорудар үжүрлүүн айыткан. Ындыг ажылды бирийи чылга эвес, а келир үеге, XXI үүс чылга бодап кылып чорудар үжүрлүг.

Президент хоойлу үндүрүкчүлери-биле доктаамал харылзажыш, бүгү-ле чүүлда айтыыглар талазы-биле парламент бөлүктерининиң баштыңнары-биле сумележип турарын медеглээн. «Палата бүрүзүнүң ажылынын организастыг айтыыглары үзе шиитпирлеттинери билек-ле, Президентинин Конституция ёзугаар Федералдыг Хуралче чыл санында чорудар чагаа-бижиин дамчыдар апаарын» ол дыннаткан. Ол чагаа-бижикке 1994 чылга политиктиг болгаш экономиктиг-даа чаартылгаларның программазын, иштики болгаш даштыкы политиканын кол-кол угланыышкыннарын айтыр, а ол ышкаш келир ийи чылда кылыр үүлдерни киирер. Анаа «сонгулда мурнунуң программаларының болгаш сорулгаларының боттуг идеяларын депутаттар-биле бистин аравыска кады ажылдаарының талазы-биле саналдарын барымдаалап көөр».

Борис Ельцин парламент кежигүннерине чедиишкиниг ажылдаарын күзээш, Федерация Чөвүлелинин Даргазын сонгуурунга чедир хуралды палатаның эн улуг назылыг кежигүнү чорудар апаарын саналдаан.

* * *

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның парламент корр.). Федерация Чөвүлелинин бирги хуралының ажыдыышкынынга РФ-тиң Президентизинин чүве чугаалааныың соонда, оон саналдаанын ёзугаар эң улуг назылыг депутат — Тараачынар партиязының даргазы Юрий Черниченкону хурал даргазынга соңгаан. Ол Москва хоорай округундан соңгуттурган.

Хүн айтыыын ёзугаар хуралдың бирги ажылын органын соңгааш, депутаттар, Төп соңгулда комиссиязының дыннадыын чугаалажып көрген. «Федералдыг Хуралга соңгулдаларның бир-ле дугаа-рында идеологтуг албадаашкыннар чокка бооп эрткенин» демдеглээн. Амгы депутаттарның аразында 29 национал-дың кижилери бар, оларның аразында орустар — 76 хуу. Палата кежигүннериниң чартык кезиниң назы-хары 25-тен 50 хар чедип турар. Хөрээженнер чугле 9 кижи. Чугле ийи дооспаан дээди эртемниг кижилен ангыда, шуптузу дээди эртем-билиглиг бооп турар. Депутаттарның 80 хуузу боттарын партия кежигүнү эвес бис деп чугаалаан. Оларның 50 ажыг хуузу эргечагырганың күүсекчи органнарын төлөөлеп турар. Чаа палатада РФ-тиң мурнундагы 49 улус депутаттары бар.

Депутаттарның бүрүн эргелерин хынаары-биле мандат комиссиязын соңгаан.

МЕДЭЭЛЕР

УРЯНХАЙЛАРНЫҢ СЫГЫДЫ

«Тыва телевидение» деп коммерциялыг телекомпаниянын бир дамчыдылгазынга «Руська» диргелген чаңнык», деп ийи кезектиг Иван Грозный хаанның дорамчылал долган чагыргазының дугайын тоожуп турар уран-чечен кино чоокта болган.

Ук кинода орус ноянларның, байларның, ядыы кижилерниң шыдажыр аргажок базымчадорамчылалга турганын, анаа удурланып үнерге, эң каржызы-биле азып өлүрүп, хилинчектеп турарын делгеренгей көргүскен. Ол үеде Русьче татар-моолдар база халдаан. Оон камгаланыр күүч-күш безин Руська чок турган. Ынчалза-даа халдаашкыннарга удур демисел чоруп турар.

Татар-моолдарның дүнеки турлаа. Олар бир тиилелгезин дойлап турар хевирлиг. Хенертен тыва сыгыт-хөөмей чаңгыланы бээр. Ону амгы үеде делегейде ады-сураа алгый берген Тываның улустун хөөмейжилери Коңгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг экранга көстүп келир. Олар бурун шагже канчап кире бергеннерил? Төөгүлүг номнардан алгаш көөрге, Чингис-Хаанның дөрт түмен шерииниң баштынчылары, эң тергиин халдакчы шерии— урянхайлар, а Чингис-Хаанның оң холу, улуг полководчузу Субудай база урянхай турган. Ынчангаш-ла амгы үениң сураглыг хөөмейжилери бүрүнгү ада-өбелериннче эгли берген чадавас.

НЕМЕЙ ТУРГУСКАН

Барын-Хемчик кожуунун «Аянгаты» ажыл-агый бүдүүлгези эрткен чылын малдан продукция алыр база малдын баш санын өстүрер талазы-биле кожуунда эки көргүзүглүг болган. Ол талазы-биле планнарын ажыл-агый күүсеткен. Ынчангаш эрткен чылгы көргүзүглерни быжыглавышаан, бо чылын малдан алыр ужурлуг төлдү онча-менди камгалаар дээш малчыннар соруктуг ажылдап турар.

Рынок үеэнинг берге байдалында малчын бүрүзү «чыда өлүр чылан эвес» дижири ышкаш, төрээн хойларындан хураган бүрүзүн онча алыр сорулгалыг. Ажыл-агыйның 7 коданында хой оолдан эгелей берген. Хойжулар Алдын-оол Монгуш, Марта Аракчаа, Тас-оол Ооржак оларның коданнарында төрээн хойларның 460 хураганы онча-менди доругун турар. Хой оолдаашкыны-биле совхоз малчыннарны суг-биле бүрүн хандырар сорулга-биле улуг доскаарлыг ийи тракторну немей тургускан.

Ол-ла кожуунда «Барлык» кооператив каттыжышкынында хой оолдаашкыны кидин түлүк эгелээн. Төрээн 550 хойнун хураганнары онча-менди.

Ук каттыжышкынның специалистери хой оолдаашкынының үеэинде дежурный-лаашкынны организастаан.

ХУРГУЛЕКТИ ЫРЛААН ОРУС ШУЛУКЧУ

Сөөлгү үеде Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге солун ажылдар бо-ла болу бээр апарган. Дүүн, анаа Тывага аалдап чораан болгаш тыва чогаалчыларга арга-сүмени берип турган база Тыва дугайында өлүм чок шулуктерни бижээн Степан Шипачевка тураскаатканн ужуражылга кежээзи болган.

Тыванын улустун артизи Хургулек Коңгарга тураскаатканн шулукту бижээн сураглыг шулукчу Степан Шипачевка тураскааткан кежээге Тыва Республиканын хоочун чогаалчылары Монгуш Кенин-Лопсан, Кызыл-Эник Кудажы, Олег Сувакпит, Юрий Кюнзегеш, Екатерина Танова болгаш хөй чылда культура сайыды чораан, очулдурукчу Матпа Хомушку, Тыванын улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун өөнүн ишти Мария Черноусова база өскелер-даа киржип, сактыышкыннарны чугаалап, очулдурган шулуктерин номчааннар.

ДҮЖҮТТҮҢ ҮНДЕЗИНИ ЧҮДЕЛ?

Совхоз директорунга сөс

«Сүт-Хөл» совхозтуң директору Иван МОНГУШ; «Бар-ла тарылга шөлдерининң эдилелин, ажыглалын экижидер болгаш беримчезин бедидер. Хемчик унунуң онзагай байдалдарын барымдаалап, Тыванын көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының салбырын Сүт-Хөл кожуунга тургузары артык эвес».

Кожуунуң девискээринде суггаттыг тарылга шөлдеринден Сүт-Хөл кожуунуң ажыл-агыйлары кандыгдаа чылдарда чылдың-на багай эвес дүжүттү өстүрүп ап, республикага эки түннелдерни көргүзүп келген. Эрткен чылын күзүн өске кожууннарның ажыл-агыйлары ышкаш база-ла эвээш эвес чаагай дүжүттү ажаап алган.

Эрткен чылын үзүктел чок чаашкын тарааның, сигенниң өзүм, суггадынга улуг салларны чедирип, дүжүттүн эки болурунга идиг болган. «Сүт-Хөл» совхозтуң тараажыларынын дүжүдү база багай эвес болган, чаагай дүжүттү өстүрүп алганнар. Чамдык шөлдерден, ылангыя суггат чок хову талазы Өлен деп черден кызыл-тасты гектардан 21 центнерни, чинге-тарааны — 16, суланы — 17 центнерни ажаап алган.

Совхозка моон нитизи-биле хөй дүжүттү ап болурунун аргалары турган. Дүжүткө хамаарыштыр баш удур санаашкыннарны чорудуп көөрге, бир гектардан 17 центнерни ап болур турган бис, а херек кырында ажаап алдынганы— 11 центнер болган. Көргүзүг санап турганывыстан үүге бадыткаттынмайн барганыл? Ындыг байдалдың уржуктарын маңаа кысказы-биле тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

Сүт-Хөл кожуунуң девискээринде ажыл-агыйларның тарылга шөлдери агаар-бойдустүн кандыг-даа байдалы турза, суггаттыг турар дизе, чазыг болбас. Ынчалзажок үүге эвээш дүжүт ап турар бис? Бо айтырыгны тараажы-даа, механизатор, удуртукчу-даа кижи рыноктуг экономиканы берге бо үе-чадазында ханы бодап, сайгарып турар апарган, айтырыгга харыы берип, оон түннел үндүрериннче амыдыраа албадай берген.

БИР ТАЛАЗЫНДА, чериниң ажыглалынче кичээнгейивис, анаа хамаарылгавыс кулу деп болур. Чер реформазының чамдык планнары үе-чада аайы-биле ында-мында боттанып турар-даа болза, чер эзлери онуң чогум канчаар ажыглап турарыл деп үүлче хайгаарал кошкак. Оон уламындан ылангыя суггаттыг тарылга шөлдериниң бедик дүжүт алдынмайн турары хомуданчыг. Маңаа чангыс чижектен киирип көрейн. «Сүт-Хөл» совхоз мурнуку чылдарда силос культураларын 200 ажыг гектарга тарааш, оон 1000 ажыг тонна ногаан массаны ажаап ап турган, а 1993 чылда 77 гектар суггаттыг шөлге кукуруза, рапс культураларын холуй тарааш, оон 2010 тонна ногаан массаны ажаап алган, азы гектардан алганы — 216 центнер болган. Суггаттыг шөлдерден тараа культураларының багай эвес дүжүдүнүн үнгени түс черниң байдалы-биле тарылга мурнунун суггадын чедимчелиг чорутканы дыка салдарлыг болган. Ол ышкаш чеже-даа чаашкынныг туза, баштайгы өзүм суггадын шынаарлыг чорткан шөлдерден эки дүжүттү алган бис.

Эрткен чылдың дүжүдүнден совхоз үрезинин четчири-биле үруп алган, күрүне күрлавырынче 257 тонна тарааны ажыл-агый чорудулгазының янзы-бүрү хевирлериниң хүлээп алгаш, дужааган болгаш артыкшылдыг тараа аймаан үүгле ажыл-агыйның эвес, кожуун төвүнүң чурттакчыларынга садарындан аңгыда, совхоз ажылчыннарынга акша-шалын орнунга-даа бергиледивис, Ынчангаш гектар шөлдүң ажыктыг беримчези дээш тодаргай ажылдарны чорудары үүгула-дыр. Мен бодап көөрүмге, бистиң хөй ажыл-агый чорудулгазының чер эрге-чагыргазының удуртулга структуразын чеже-даа өскертирге, ол талазы-биле байдал чогумчалыг эвес боон артышаан. Кайда-даа машина оруктарының ол-бо талазында тарааны, сигенни саза бастырып, сиген сарааттарын мал мөөгүлендир чип турарын көрүп-даа, билип-даа, эскерип эртип турар бис. Бир талазында, ону мал-маган бажы кайда немежип турар болдур, хостуг чер-девискээриниң чедишпезинде деп болур ыйнаан, ынчалзажок ындыг байдал — чер ээзинин ажыл-агыйжы эвес чоруу-дур. Ийи талазында — түс чер чагыргазы хоойлу-дүрүм күүселдезин үезинде боттандырбайн, анаа хамаарылга чогундан, ону өске кижиниң кылыр ужурлуг ажылы кылдыр көрүп турарындан, эрги ёзунун бодалдары баштан үштунмайн, демниг ажыл чогундан болуп турар. Ындыг байдал Сүт-Хөл кожуунуң барын талазында «Алдан-Маадыр» совхозтан төөн ужунда «Ишкин» совхозка чедир машина-техниканың оруу, хостут салыпкан малдың одары болган тараа, сиген шөлдерин билир-ле болгай бис, чылдын чылче өөндеревейн турар. Ол ийи кыдыг девискээрлериниң ортузунга «Сүт-Хөл» совхозтун тараа, сиген шөлдерин Сүт-Аксы суур биле Кара-Чыраа тарылга шөлү чок тыва черивиске бар-ла тарылга шөлдериниң эдилелин, ажыглалын экижидип, оон беримчезинче кичээнгейни угландырыл, ол дээш ажылдаар болзувусса эки.

Амгы үеде бир айыылдыг чүве — чер ээлериниң көвудээни. Оларның чамдыктарының кол-ла сорулгазы — хүнүн бодап, орулга-ажык чедип алыры, хууда сонуургалдыы, ынчангаш ону камнаарынче шоолуг-ла кичээнгей углавайн турарлар илереп турар апарган. Чериниң ажаалда-хайгааралы чугула айтыры болгай.

Чериниң ажыглалынче кичээнгейиниң кошкаандан эвес, оон беримчезинин кудузу өске чылдагааннардан база бооп турар. Ол дээрге тарып алган тарааның, сигенниң камгалалының чер-черде кошкак тургустунганындан, тус чер эрге-чагыргазының удуртулга структуразын чеже-даа өскертирге, ол талазы-биле байдал чогумчалыг эвес бооп артышаан. Кайда-даа машина оруктарының ол-бо талазында тарааны, сигенни саза бастырып, сиген сарааттарын мал мөөгүлендир чип турарын көрүп-даа, билип-даа, эскерип эртип турар бис. Бир талазында, ону мал-маган бажы кайда немежип турар болдур, хостуг чер-девискээрниң уруулдарын, ол-ла ужурлуг ажылдарны кылдыр көрүп, эрги ёзунун бодалдары баштан үштунмайн, демниг ажыл чогундан болуп турар. Ындыг байдал Сүт-Хөл кожуунуң барын талазында «Алдан-Маадыр» совхозтан төөн ужунда «Ишкин» совхозка чедир машина-техниканың оруу, хостут салыпкан малдың одары болган тараа, сиген шөлдерин билир-ле болгай бис, чылдын чылче өөндеревейн турар. Ол ийи кыдыг девискээрлериниң ортузунга «Сүт-Хөл» совхозтун тараа, сиген шөлдерин Сүт-Аксы суур биле Кара-Чыраа ниин суурнуң малы хуу кадат бичин-ле кошкаарга, саза базын чип турары харааданчыг. «Сүт-Хөл» совхозтуң эрткен күзүн сөөлгү он беш хонукта ол девискээрден кескен тараанын дүжүдү гектарга онааштыр 6-7 центнер болган. Механизаторлар, суггатчылар довурак-доозунга боражып, хол-будун хорладып турган, ажылдап каарга, тараа чидириглиг болурга кым хомудавас боор.

КӨДЭЭНИҢ чонунун малының баш саны өзүп турар, ол эки-дир. Кым-даа өдээнге азыраан малдыг олурукаар, ол чөп. Үүгле багай чүве — Хемчик суу биле суурлар аразы мал одарынга кызыы, ынчангаш кадат кошкаш дээргеле мал тараа, сигенге баардыр. Чонунун малының шын үүдүн тургузып, анаа азы маңаа ынча-мынча баш малды тудуп болур азы болбас деп түннел үндүрбейн, олче улуг-ла кичээнгей салбайн турарывыстан, өзүп көвүдеп турар малдан (хуу) тараа, сигенни камгалап алыры элээн нарын апарган чүве бо. Ол айтырыгны амгы соңгулдаларның түннелдери-биле эрге-чагырганың чаа структуразы кичээнгейге ап, түннел үндүрери кандыг ирги?

Эрткен чылын суггаттыг, суггат чок ховунун-даа дүжүдүнүн чаагай болганы — агаар-бойдустун хайыразы— чаашкында, суггат ол болган. Тараага, сигенге суггат эргежок чугула деп чүвени эрткен чайгы чаашкын бадыткады. Ынчангаш суггат системаларын көвудедип, хөй капитал салыышкыннарны үндүрүп турарынга таарзыныш, ону үүлдүгүнүп, деткип турар мен. Ынчалзажок тус чериниң онзагай байдалдарын өөренип көрбейн, үүгле эртем ёзузунга үндезилеттинген норма-чижектиг төлевилел-биле кылдынган чамдык суггат системалары биске ажык бербейн турар. Маңаа база-ла «Сүт-Хөл» совхозту хамаарыштырып болур. Оон тарылга шөлдери колдуунда шупту суггаттыг. Ында кол-кол буга дөстерин эде кылыр дээш Ак, Чес-Бүлүк суглардың уннарын хандыр өөренип көрбейн барганындан, камгалал дамбаларын кылдынмаанындан, суг теренней үерлээрге, тараа, сиген шөлдерин шыва ала бээр апарганындан, совхоз каш чыл улаштыр улуг когаралга таваржып келген. Бойдустун чедирген ол когаралы дээш совхоз көпеек-даа албаан.

КОЖУУН ТӨВҮ Сүт-Аксы суурну Хемчик суундан камгалаар дээш кылып турган дамбаларны чедип кылбаанындан, адаанда Кара-Чыраа суурнун мал одары, хөй чыжыргана болгаш сиген шөлдери 300 ажыг гектар чер чылдын-на үрелип чыдар, суурже Хемчик чоокшулап орар Ынчангаш чонунун өзүп турар малы чайгы одарының кызыызындан тараа, сиген шөлдериниче чаза баарын кирер үүлдер мында. Харын кожавыста Сүт-Аксы суурнун чурттакчы чону совхозтун тарылга шөлдерин мал одары кылырын негеп турарлар. Олар суггаттыг тарылга шөлдериниң хемчээли кызыгаарлыг болуп турарын эки-ле билбейн, эвээшбиче-даа болза тараа тарыыр шөлдеривисти мал өткарып, одар шөлү кылып алырывыска моон соңгаар хлебтээр тарааны кала тарыырыл, хандыр бодавайн, Сүт-Хөлдүн эгээртинмес сериин оттуг тайгаларынче мөлын одарладып, семиртир тодаргай хемчеглер алдынмайн турарындан, кодан долганып, хүнүн бодап чурттап олурарывыстан, ажыл-агыйларга чеже-чеже түнүүг когарал чедирип турарын база билир болза эки.

Чернин беримчезин экижидер сорулга салып, ээ көрүнүп, өдекшидилге төп, суггарып, буга-сүмүн аштажып, демнежир үүве болза, оон түннели кылдыр чаагай дүжүттүн хайыразы — чиик өртектиг продукцияны черден үүге четтирип олурбас деп бис. Чугаа мында үүгле «Сүт-Хөл» совхозка хамаарыштыр чорбайн турар, өске-даа колхоз, совхозтар болгаш арат ажыл-агыйлар девискээринде күргаг ховуларже күш үндүрүп, кылып турары улуг өртектиг суггат системаларынга көөрде, үнезин чиик, чаагай дүжүтү ап болурунун аргалары бисте бар-дыр.

Черни ажыглап, камгалап кадагалаарын контроллаар күрүне органнары, чаа структуралар тыптып турардаа болза, кижилерни черге хамаарылгазының тоомча чогун ажыл-агый удуртукчузу кижи болгаш эскерип, билип чор мен.

Чер — чемгерикчивис. Ону камныг, ажыктыг кылдыр ажыглаары чугула, ол дугайын чер ажылдыг кижи бүрүзүнге чугаалаар болаан ийик мен. Үениң байдалы чежемейнин-даа берге болза, чангыс гектар тарылга шөлүнде культурадан, тутканн малывыстан хөй продукцияны ап, тыва черивистин беримчезин четтирип чурттаалынар, эргим чонум.

САНДАРАП ЭГЕЛЭЭН

Кызыл-Мажалыктың эзт комбинады 1976 чылда ажыглалга кирген. Оон-биле кады 4 котелдуг от салыр черни база кылган. Баштайгы чылдарда дыка-ла эки ажылдап турду. Ынчанмайн канчаар, чаа чүве чаа-ла болгай. Мотор цеги безин хирлиг-боктуг сугларны арыглап каапкаш, катап эргилдени чорудуп турар. Сөөлгү үеде техниктиг хайгаарал кылбаанының түннелинде ол үрелип, сандарап эгелээн.

1984 чылда суг хемчээр бир котелду үндүр бижээн. Оон арткан кезектерин өске котелларга ажыглаан. Кызылдың дугаары бир ККМК-нын санитар-техниктиг албан чериниң ажылдакчыларының багай чоруткан септелгезинин түннелинде ийи котел үрелип-ле турар, 1989 чылда Саяногорск хоорайның сантехниктиг албан чери даштыкы чурттарның специалистери-биле кады бир котелдун бүрүн дериг-херекселдерин Бийск хоорайдан салып эккелгеш салган. База эки түннел бербээн, анаа пузалаштыр салыр бус-биле ажылдаар дериг-херекселлерни эккелген. Ийи чыл иштинде «делгелге» болуп, херим иштинге чыдып келген. Бирээзин от салыр черде тургузуп каан, анаа турар. Ону кожар тускай эртемниг кижи чок.

Саяногорскинин специалистери акшага сылдан алгаш, ажылды ара каггаш чорупканнар. Ажылдап каапкан суг арыглаар станция үрелгеш турупкан. Ам ол шуут хагдынган.

Ам бир бус болгаш бир суг котелдары мөлдүк-калдык ажылдап турар. Оон ужурундан ийи каът бажынларның чурттакчылары доноп-дожап, аарып эгелээн.

Ол котелдарның үрелип турар чылдагааны, мээн бодап турарым-биле алырга, үзеп-чаар, аштап-арыглаар ажылдарны чылдан-чылче чылзып келгенинде, каучуктуг сода-биле системаны чуп, аштаваанындан, хоорзаларның ишти дадарып, ирип эгелээнинде. Оон ангыда тускай специалистер чок болуп турар. Анаа ажылдап турган О. Күжүгетти, Н. Күжүгетти болгаш өске-даа кижилерни ажылындан үндүрген. Оон ангыда одакчылар ажылынга ээ-харысалга чок. Комбинаттың администрация болгаш одалга системазын харылап турар специалистернин талазындан хынаалда-контроль чок. Моон мурнунда кочегарканың байдалын кончуг эки билир кожуун болгаш республика чергелиг дарга-ларның дуза көргүспестей бергенинде.

Ынчангаш чаа соңгуттурган кожуун чагыргазындан бо хоочураан аарыглыг кочегаркаже сагыш салып, дуза көргүзерин каът бажынар чурттакчыларының мурнундан дилеп олур мен.

Эрес-оол СААЯ.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ХҮР АЖЫП ТУРЗА-ДАА...

Хойларның чайгы чуулдазы чедир кылдынмаанындан амгы үеде малчын коданнарда хойлар кодурлап эгелээн. Оон-биле кады чайгы үеде дезинфекция чорутпааны база салдарлыг болган.

Бай-Тайга кожуунда «Мурнакчы» совхозта, Чөөн-Хемчик кожуунунун «Октябрь 30 чылы», «Кызыл-Чыраа» болгаш өске-даа ажыл-агый бүдүүлгелеринде хойлар кышты хүр ажып турза-даа, малдын кодурлаар чоруу арбыдап бар чылар. Оон уламындан хойлар хорап эгелээн. Кодур эмнээр эмнериниң өртээ аартаан, рынок үезинде ону тывары берге айтырыг болуп артышаан.

Бистин корр.

СЕСТИП ЧОРААН БОЛЗА, А АМ...

Бойдус халаптары деп үүл? Ону бодумнун билип чоруур шаам-биле солуннун номчукчуларынга тайылбырлаксадым. Ол дээрге өрттүн, хаттын, сугнун болгаш өске-даа болуушкуннарның анаа өйтавында хемчээлинден хөй катап улгады бергеш, онза айыылдыг апарганын ынча дээр. Шаанда улуг улустун чугаазын дыннаарга, делегейде үш халап бар. Ол болза от, хат, суг халаптары дижир чораан. Чогум бөгүнгү амыдыралдан көрүп чоруурга, халаптар оон хөй база янзы-бүрү болгулаар. Ылангыя чер шимчээшкини база улуг халап-тыр ол.

Бистин амыдыралывыста болуп турар бойдустун халаптарын ам кысказы-биле сайгарарын оралдажып көрейн. Өрт халавының канчап болу бээрин билир бис. Үүвени чедир билбес чаш база серемчилел чок улут-даа улустун бүрүүзүн-биле база электрини шын эвес ажыглап турарывыстан болуп турар. Мээн билиним-биле алырга, 1970 чылдарның төнчүзүнден 1990 чылдарның эгезинге чедир бистин республикага өрт айыылы удаа-дараа болуп, улус ажыл-агыйынга санап четпес когаралды болдуруп турган. 1990 чылдын чай каан болган. Оон ужурунда аңаа-маңаа өрттер бо-ла үнүп турду. Ол чайын соңгу, башкы тайгаларга, Хемчик, Чадаана хемнериниң унунга болгулаан улуг өрттериниң дүй ап келген коргунчуг ыжыдан май айының 24-те тыныш бачыдап турганын үүгле Чадаана хоорайның чурттакчылары эвес. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш өске-даа кожууннарның хөй чурттакчылары үтпаан. Ол хүннүн кежээзинде аас-кежик бооп, элээн суггур чаъс чаггаан соонда агаар экижип, өрт чавырылган.

Эрткен чылын республика девискээринге өрт болбаан-даа болза, өрттүн чедирген когаралы дыка улуг дээрзи билдингир.

Хат азы шуурган канчап болу бээр. Суг, үер халавы соок агаарларның каккылажыышкынындан тыптып турар. Кончуг куштуг хат, шуурган болу бергенде ыяштарны сый, ужур шаап, хөрзүннүн үнелиг кезээн болгаш харны онгар чоогаларже тырый шаап, оон түржүк өглерни-даа буза шаап, бажыннарның кырында крыша шывыгларын соя хап, коргунчуг күжүн болдура бээр болгай.

Улуг куштуг хаттардан аңгыда, үзүктел чок хадып келир хаттар кыжын мал одарларын хөртүктеп, малга кончуг берге байдалды чедирер. Бистиң республикага кандаашкынныг изиг хаттар үргүлү болуп келген. 1970 болгаш 1980-чылдарда тарылга шөлдерин шын эвес ажыглап, калбаа-биле андарып турганының түннелинде хат эрозиязы дээр халапка чедирген. Оон уламындан мун-мүн га шөлдерни үндүр бижип, катап куруктурар ужурга таварышкан.

Сүт үерлээшкининиң болу бээринин чылдагааны болза, чазын хар хенертен эрээнде азы чайын үргүлчүлелдиг сугнун чаашкыннарның соонда болу бээр. Суг, үер халавының түннелинде хөй чазаглыг оруктарны, көвүргдерни үреп, сиген, тараа шөлдерин элезин, даш-биле дүй шаап, мал ажылынга эвээш эвес когаралды чедирер.

Дыка үр үениң иштинде кестүп көрбээн улуг үер 1993 чылдын чайынында болганы ол. Эң улуг үерлер Чөөн-Хемчик, Таңды, Эрзин, Тес-Хем кожууннарга болуп, ында тудуг-суурларга, орук харылзааларга, көдээ ажыл-агыйга хөй чидириг чедирген. Барын талакы кожууннарга чаңгыс бо чайын безин хемнер үш-дөрт удаа үерлеп, боттарынын савазын ажыр шаап турган.

Россия Федерациязының Чазаа Тывага суг халавының чедирген когаралын катап тургузар, үер-халап-биле демиселди күштелдирер хемчеглерге чарыгдаар акша-хөрөнгини үндүрүп берген.

Үстүнде бижээним бойдус халаптарындан аңгыда, оон дудак чок аар ужуктарлыг халаптарны бойдус биске көргүзүп турар. Чижээ, 1993 чылдын чайынында Чөөн-Хемчик кожуунунун девискээринге арга-арыгның эллептиг дайзыннары болуп черлик куттар хенертен тыптып келгеш, арга-арыгны куурартыр чип эгелээрге, ону күрүне күжү-биле, самолёт-биле хоранап турган, арай деп чок кылган болгай.

Мээн хайгааралымда бижиттинген база бир чижек. 1968 чылда кестүп көрбээн эрте соок-донат болганы-биле кедергей чаагай тараалар чедир бышпайн ара өлгенин агрономнар ам-даа утпаан боор.

Түннелинде мону чугаалаксадым: кижилер бойдус-биле кады үр үеде чурттап келген болгаш оон чажыттарын эскерип, өөренип көрүп келген. Оон-биле чергелештир эртем база аажок сайзыраан. Бо бугүнүн ачызында кижилер бойдустун халаптарындан шаанда коргун, сестип чораан болза, ам харын аңаа удур демисежип шыдаар эртем-билиглиг, арга-дуржулгалыг апарган. Ынчалза-даа бистин серемчилел база эскет чогуустан болдурбайн барын болуу халаптарны эрттирип турардыр бис. Бир эвес өй-шаанда, организастыг хемчеглерни алыр болза, амгы үеде кандыгдаа халаптардан чайлап болур аргалар бар.

Константин ХАЯН-ООЛ.

ДӘӘРБЕ

ОРУЛГАЛЫГ БОЛУ БЭЭРИ ЧАДАВАС

Кызыл-Даг сумузунун даргазы Казак-оол Доржуевич Кара-Салдың кабинединге кире бээримге, улус-ла энмежок. Үнүп, кирип-даа турарлары бар. Дарга демдеглелдер кылып, келген кижи бүрүзү-биле чугаалажып олур.

— Аргастанып туттунуп орар адырывыс — мал ажылагыйы болгай. Бо хүннерде «Ак-Хем» совхозтун шээр малы 24 коданда кыштаглап турар. Оларны чангыс трактор суггарып четтикпейн турар. Сиген сөөртүүлгезинин темпиэн куду. Дарый хемчег албас болза хоржок болду — деп, дарга хөлзеп тайылбырлады.

Келген улустун чугаазы-биле алырга, байдал дыка нарыыдаан. Совхозтун кара чангыс гаражынын чылыдылга системазы донгаш чарлыг калган. Сүт сөөртүр ийи машина үрелгеш турып алган. Тракторларның ийи-чангызы шешпүртүп турар.

— Мээн тракторумнун насозу үрелген. Дүрген кылдынмас апарды. Оода ооминун дугуюн-даа болза берип болур мен — деп, бир механизатор чугаалады

— Тракторумну тыртып турган хөделдирер. Чааскаан чораш, өже берзе шуут ажылдавас. Ийи-үш болуп алгаш сиген сөөртүр болза эки-дир — деп, өске механизатор сумеледи.

— Ийе, харын. Силерниң оонар үүлдүг-дүр. Кижи бүрүзү бодунун күүседир дээш хүлээнген ажыл-үүлезинге ээ болур ужурлуг. Аргалыг-ла болза, хөделип турар машина-техниканы үүгле мал ажыл-агыйынче углаалынар. Силерниң киирген санал-оналынарны совхозтун удуртукчулары-биле өөренип көргеш, эрге-чагырганын талазындан боттуг дузаны кадар хемчеглерни алыр бис — деп, дарга түннеди.

Дарга келген механизаторларын, чолаачыларын кайнаар баарын, чүү кылырын айтып бербеди. Ол дээрге совхозтун удуртукчуларының хөрээ дээрзи билдингир. Ынчалза-даа Казак-оол Доржуевич Аймыырлыг, Ак-Хем ол ынчаар моон мурнунда Кызыл-Даг салбырын эргелекчилеп, оон соонда көдээ Совет күүскомунга даргалап турган, эргип-кезип шаг болган. Койгун чыдар черлерин безин артырбаан дээр кижилерниң бирээзи. Ынчангаш совхозтун улуг-биче даргаларынга арга-сүмезин када бээринин ужуру-даа ында.

— Түс чер эрге-чагыргаларының дугайында хоойлудүрүм бар-даа болза, ам дээрезинде дүмбей эзим иштинде ышкаш олурып турардыр бис. Чагырга даргазынга чаа соңгуттурдум. Оралакчым-даа чок. Чагырга черинге чеже кижи ажылдаары билдинмес. Анаа олурар эвес, суурнун, совхозтун ажыламыдыралында тургустунып келген айтырыгларын шиитпирлежип турарым бо—деп, ол чугаалады.

Суму даргазының чугаазы черле чөп ышкаш. Чүге дээрге чагырга даргаларының соңгулдалары эртсе-даа, оларның тодаргай хүлээлгелери ажылдап кылдынмаан. Эргиде турган Советтерниң ажыл-херээнин арга-дуржулгазын, ажыы-биле чугаалаарга, анаа-ла ат астын алгаш чоруур, «дөңгүр-оолдаар» чоруктарны санаваска-даа, ажыглаар аргажок. Чаа ёзу-биле ажылдаарының практиказы билдинмес.

— Көрүп турарга кыварчаар материалдарга, электри энергиязынга дыка-ла хөй акша-хөренги чарыгдаттынардыр. Бир эвес суурувустун ортузун куду баткан донмас хемчигештин күжүн ажыглаар болза, оода чадаарда дээрбе кылып аар болза кандыг дээр. Далганывысты боттарывыс кылып, харын-даа ол дээрбени электри тогун берип турар кылдыр таарыштырып база болгай. Шаанда биске дээрбе турган. Ам үүге кылып шыдаавас бис — деп, Казак-оол Доржуевич чугаалааш, совхозтун экономиказынга ол дузалаар— деп немеп кагды.

Кызыл-Даг түс чер эрге-чагырганынга хамааржыр тос арат ажыл-агыйы база «Ак-Хем» совхоз бар. Араттар кыштаглаашкынга эки белеткенген. Экономика талазы-биле бүт кырынга туруп эгелей берген. Чижээ, Ыпык-оол Тулуш тараа тарааш оон бир миллион чеди чүс алдан мүн рубльдин орулгазын алган. Ол ышкаш Тыыкы Араптан, Эрес-оол Чечекпаа, Алексей Минчит-оол дээн чергелиг араттарның байдалы база-ла эки. Ынчалза-даа совхоз бо чылын чер ажылындан шоолуг-ла орулга албаан. Өреширези шуут бажын ашкан.

«Ак-Хем» совхоз тургустунып турда, баштайгы чылын орулга-биле чарыгдалдың аразында карышкак барык чок турган. Ынчалза-даа 1993 ажыл-агый чылында шуут-ла өре-ширенин аспаанче киргеп.

— Ажылдап турар кижилерге акша-шалынны төлээр, дериг-херекселдерни садып алыр болгай. Изиг чайын-на Саян артында Черногорскинин дук болбаазырадыр фабриказынче чоруткан дугувустун өртээ үш миллион сес чүс дөртен бир мүн рубльди мырай чаа шидилип берлилер. Бо дээрге ыят чок кажарлаашкындыр. Чайгы акша-биле бөгүнгү акшаның аразында ылгалы дыка улуг болгай. Эт өртээ мырыңай харыкчок. Ортумак куштуг инектин дириг дензизинин өртээ килде 167 рубль — деп, совхозтун экономизи Светлана Дарган тайылбырлады.

Шынап-ла, совхозтун экономиказы дыка баксырааны илдең. Хензиг артык кезек садып алыр дээрге-ле акша-көпеекке кээп үзер. Херек кырында совхозтун агар санында акшазы чок бооп келир. Оон үнүп келген чылдагааны үүл? Хамык ужур көдээ ажыл-агыйынын кылып бүдүрген продукциязының өртекүнезинин чер албайн турарында. Чижээ, промфинплан ёзуталар совхозтун дугуунун бир килде өртек-үнези 2681 рубль, дириг дензи ёзуталар бир килограмм эттин —1417 рубль, сүт — 298 рубль болуп ужурлуг. Херек кырында совхоз бир кил хой дугу дээш 301 рубль, бир кил тергиин семис инек эттли дээш 363 рубль, сүт дээш 120 рубль төледип алган. Карышкаа кайы хиреди? Ынчаар санажып турда, совхозтарның өре-ширеже кирбес аргазы чок. Бо хүннерде совхозтун банкыда өрези 94 миллион өске черлерге бээр өрези 31 миллион рубль бооп турар. Совхозтун шимчээр, шимчевес хөренгизин кадып кээр болза, ону дуглаары арам-саар-ла боор.

Совхозтун кол чарыгдалдары: кывар-чаар материалдар, артык кезектер садып алыры база ажылчыннарның акша-шалыны бооп турар. Совхозтун дирекциязы акша-көпеек тыптынып аар дээш бичин магазин, столовая база ажыдып алган. Дүк аргыыр ажылчыннар ажылдап турар.

Бо дээрге далайга дамды ышкаш дузалыг-даа бооп чадавас. Мону бүгү талазыбиле деткиири чугула дээрзи билдингир.

Бир эвес совхоз, тус чер эрге-чагырганы каттыжып алгаш, далган тырттырар дээрбе кылып аар болза үүгле ажыктыг эвес, а орулгалыг бүдүүлге болу бээри чугааажок. Кожуунун араттары, совхозтары, кожазында Улуг-Хемнин, Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйлары аңаа кээп, тараазын тырттырып алгайлар. Кежээлерде суурну чырыдар электри тогун-даа ажылдап кылгай. Суму даргазының бо күзели бо чайын буде бээр дээрзинге бүзүрел бар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактын ат салганы Чарлыын ёзугаар малчыннарның шалыңының коэффициентизин өстүрери көрдүнген. Аңаа үүгле байыр чедирер апаар. Шалын-биле бот-үне дорт хамаарылгалыг. Ынчангаш бистин совхозтарывыс аргалыг-ла болза, бот-үнени эвээждир сорулга-биле артык чарыгдалдарны болдурбазының хемчеглерин алыры чугула. «Ак-Хемде» дег бот-үнези-биле садарының өртектери сыр дедир карышкактыг болуру канчап-даа таарышпас. Шак ындыг аай-бажы билдинмес, хачыланчак экономикиниң харылзаалардан үштүнүп үнериниң чөнчээрежилгелиг шиитпирин тывары күзенчиг. Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы бо талазы-биле кандыг ажылдар чорудып турарын тайылбырлаар ужурлуг. Оон-биле чергелештир үлетпүрүүн балыышкынындан үштүнүп, харын-даа аңаа удур алыр хемчеглерин механизмнерин тывары онза чугула апарган. Үлетпүр көдээ ажыл-агый чокта хөгжүп шыдавас. Бо концепция рыноктуг экономика үезинде база турар дээрзи билдингир. Ынчангаш көдээнин, эн ылангыя колхоз, совхозтарның, каттыжышкыннарның экономиказын экижидериниң айтырыгларын «Шын» солун доктаамал чыдыр.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ЧИҢГИНЕ БИЖИК ДАРГАЗЫ

«Бүгүде найыралдыг тыва арат улустуң дээди эргезин туткан өеш дугаар Улуг Хуралы 1927 чылдың 9 айның 17-нин хүнүнде орайның 6 шакта Биче Хуралдың Даргазы Хемчик-оолдун допчу сөзү-биле ажыттынган.

Ук Улуг Хуралдың даргаларынга Хемчик-оол, Сандый-оол, Санчай-Доржу, Маннай-Байыр, Делгер, Эртине оларны болгаш Кызыл-Тайга кожуннуң төлөөзи Чүльдүм, Бай-Тайга кожуундан Сундуй, Улуг-Хем кожуундан — Толмажап, Каа-Хемден — Опаа, Тес-Хем кожуннуң төлөөзи Кыргыс Дадааны болгаш секретарьларынга Сонам-Байыр, Түмен-Байыр, Ензак, Самдан, Парчын оларны сонгаан.

Хурал Даргазы Хемчик-оолдан тус хуралга хүндүлүг даргаларга (хүндүлүг президиум Н. К.) «ТЫВА АРАТТЫҢ НАМЫНЫҢ ТК-НЫҢ ЧИҢГИНЕ БИЖИИНИҢ ДАРГАЗЫ (ЧИҢГИНЕ СЕКРЕТАРЬ) ООРЖАК СОДУНАМНЫ, ССРЭ улустун Биче Хуралынын Даргазы Калининни, ССРЭ-ниң Даштыкы херектер яамызының сайыды Чичеринни, моол улустуң Биче Хуралынын Даргазы Кенденни соңгуурун саналдаарга, бүгү төлөөлер хол көдүрүп бадылаан» деп, архивте отчёттуг документилер хереченлеп турар.

ООРЖАК СОДУНАМ

Чөөн-Хемчиктиң Чайлаг-Алаак сумузу ядыы арат Ооржак Топчааның оглу Содунам 1901 чылда төрүттүнген. 1923 чылга чедир Чадааананың Үстүү хүрээзиниң майындызы болбушаан, ооң малын кадарып, оон-биле чергелештир моол дылды, бижикти өөренген. 1924 чылда Сумунактың удуртулгазы-биле Хемчикке болган үймээзин киржикчилериниң үптеп дээрбедээн күүлдерин хынап данзылаар комиссияның бижээчизи (секретары), 1925 чылда ТАР Чазаа болгаш ТАРН ТК Моолдун Улан-Баторда нам сургуулунга өөрү-биле кады чорудуптарга, ону 1926 чылда чедиишкинниг доскан. Кижи мөзүзү-биле база чаа ёзуже чүткүлү-биле өскелерден ылгалып турган. Үении-биле әртем-билигли аныяк Содунамны келиргеле Кызылга моол дылга өөренир школага башкылаадып каан. Ынчалза-даа ол анаа үр болбаан; 1926 чылдың күзүнүнде болган ТАРНның беш дугаар Улуг хуралындан 25-ле харлыг Ооржак Содунамны Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитединин Чиңгине даргазынга (секретарынга) соңгаан. Ол бедик албан-дужаалга 1928 чылга чедир ажылдап, намчыларның бедик үнелелин алган удуртукчу көзүлдүр-ле өзүп орган. 1928—1930 чылларда ТАР Чазаанын секретары, «Барын үзелдиглер-биле чидиг демиселдің чылларында (1929—1930 ч.ч.) Ооржак Содунамны бедик албан-дужаалдан чайлаткан. Ынчалза-даа төрээн Хемчиинге чаныс келгеш, 1934 чылга чедир кожуун даргазының секретарынга ажылдап тургаш, оон үндүрүптергe Чайлаг-Алаакта чурттап орган кырган адазы Топчаанның аалынче 4 харлыг өскүс оглу Чычаан-оолдун чаныынче, каргыштыг 1938 чылга чедир чаныс келгеш, хууда ажыл-агыйынче кирген. Амыдыралынын үндезини үш бызаалыг инектиг, чаңгыс аътты, каш борбак хой, өшкүлүг ядыы өг-буле чораан.

КАРА ТАМЫЖЕ

Каргыштыг 1938 чылдын халаптыг шүүрганы тыва черни төө силгип-ле турган. Ол байдалда көскү ажылдакчы чораан Ооржак Содунам туржук, адын чуруп билбес араттар хоп-нүүлге бастырып турган.

ИХЯ-нын сайыды Товарищтайның ат салганы ордери-биле келген Пала, Симба суглар Ооржак Содунамны 1938 чылдын декабрь 2-де түдуп аппарган. Оон даартагы хүнүнде ИХЯ-нын улуг байысаакчызы Тыртый-оол адаанда протоколду тургускан:

«Чөөн-Хемчик кожуунунун Чайлаг-Алаак сумузунун үш дугаар арбанның хамаатызы. 1901 чылда төрүттүнген, кижигүн эвес Ооржак Содунам болгаш ТАР-нын иштинге турган контрреволюстуг хоралакчы шпион организастың бир идепкейлиг удуртукчузу турганы тодараан. Ынчангаш ИХЯ-нын иштики камерингe хоруп олуртур».

Бирги байысаалганы 1938 чылдын декабрь 14-те эгелээн. Оон соонда декабрь 20-де Ооржак Содунамга албадалдын ыйыышкыны-биле «миннииишкинниг» билдириишкинни үш арын саазынга бижиткен. 1938 чылдын 12 айның 28-те Ооржак Содунамны ийи дугааргы байысааган. Ооң түннелинге байысаакчынын баш удур белеткээн бижимел өчүкту билдириишкин кылдыр бижидип алган. Ең сөөлгү байысаалганы январь айның 4-те кылган, оон соонда ИХЯ-ның оралакчы сайыды Мандараа бурууладыр доктаалды 1939 чылдын февраль 15-те турсузарга, ийи-ле хонганда февраль 17-де ИХЯ-ның сайыды Товарищтай бадылаан. Ооржак Содунамны болгаш оон-биле кады ТНР-ның Кеземе хоойлузунун 10, 11, 12, 13 үүлдери-биле бурууладтырган Монгуш Орүйгу Даа ламаны, Сат Күрү-Базырны, Кара-Монгуш Чамыянны, Куулар Байыр-Хелиңни шиидери-биле үнүүшкүнүг Онза суд 1939 чылдың февраль 27-де Чөөн-Хемчик кожуунунун төвү Чадаанага Соян Ойдуптун даргалааны-биле күрүне прокурору Лопсан-Самбуу, кежигүннери Салчак Онгай-оол, Куулар Шоома, арат төлөөлери Ондар Чүлдүм, Монгуш Дыртык-оол, харыысалгалыг секретары Маады Момбужай оларның киржилгези-биле болган. Судтадыр кижилерни тускай автомашинага шериг камгалалы-биле ап чораан. Ук суд үзүп шииткен доктаалды 1939 чылдың февраль 28-те кежээкинин 9 шакта чарлаан. Судка киришкен албан кижилери март 1-де эртен Кызылга чедип келири-биле ТАР Биче Хурал Президиуму Оюн Полаттың даргалааны-биле ук судтун шиитпирин долу үүлдүгзүнүп бадыткаан. Ол доктаал-биле Орүйгу Даа-ламаны, Байыр-Хелиңни боолап каан. А Ооржак Содунамга хамаарыштыр:

«Ооржак Содунам бодунун хамык хоралакчы, шивишкинчи КР херээн күрүненин истеп байысаар черинге болгаш Онза ажык судтун мурнунга бирден бирээ чок миннип турар төлээде, дүрүмнүн дээди хемчээ-биле адар дээни үүлдүг болзадаа, национал революстуг чазактың онза өршээлин көргүзүп, амылыг арттыргаш, 8 чылда бажыңга хоруур деп доктаадыр.

ТАР БХ Президиумунун Даргазы ПОЛАТ.
ТАР БХ Президимунун Секретары ПАДАН-ООЛ.
1939 чыл, 3 айның 1-де».

Үчүгле 37 харлап чораан Ооржак Содунамны тудуп бажыннааш, чартык ай эртканде баштайгы байысаалганы кылганы анаа эвес. Ол үеде ону хилинчектиг човуланның, дорамчылалдың, күчүлээшкиннің күжү-биле «сый тыртып» алганнар. Ол дээрге, өл алгы дег, эптиг бег дег, «ээлгир, дыңнангыр» апаарга баш удур белеткээн «өчүктерге» адын чурудуп, кандыг-даа авыяастыг аазаашкыннар кылып турган.

Оон бадыткалы Күрүне архивинин мырыңай чажыт шыгжамырынга чыткан бир илеткел-бижик-биле долузу-биле таныжары төөгүге безин ужур-дузалыг болгаш дендии нүүлдүн «чогаалдың» чижээ болуру чугаажок документ бо:

ТАР Иштики херек яамызы

АРАТ ЧОННУҢ ДАЙЗЫННАРЫ — ЧҮРМИТ-ТАЖЫ, ХЕМЧИК-ООЛ, ТАНЧАЙ БОЛГАШ ООН-ДАА ӨСКЕЛЕРНИҢ БАШТАП ТУРГАН КОНТРРЕВОЛЮСТУГ, ХОРАЛАКЧЫ, ШИВИШКИНЧИ ОРГАНИЗАЗЫНЫҢ УДУРТУП ТУРГАН КОЛ ӨЗӘӘН УЗУТКАП ЧОК КЫЛГАНЫНЫҢ СООНДА ТАР-НЫҢ ИШТИКИ ПОЛИТИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ДОПЧУ ИЛЕТКЕЛ-БИЖИК

Мурнуку барыын чазактың бир удуртукчузу турган ам бисте туттурун бажыннаткан турар контрреволюстуг Содунам дээрнин, **контрреволюстуг организастын тывылганын төөгүлеп олургаш, чугаалааны болза:**

«Бо контрреволюстуг шпион организас болза, **1921 чылдан** эгелеп тывылган. Бо контрреволюстуг организастың 1921 ЧЫЛДАН БӘӘР туруп келген байдалын чугаалаарымнын мурнунда, ук бо чоруктун дөстелип келген төөгүзүн допчулап, 1918—1919—1920 чылдарның байдалын чугаалаайын. Тывага национал революзу үнериниң мурнунда-ла контрреволюстуг организастың дөзекчи удуртукчулары болур — Буян-Бадыргы, Тондук олар Кыдаттың Гомендан намыбиле шуут харылзаалыг турганнар болгаш ол үеде-ле оларның болгаш олар ышкаш улуг дүжүметтериниң кол-ла сорулгазы болза, Тываны шуут Кыдатка чагыртыр сорулгалыг турганнар. Ол сорулгазы-биле 1918—1919 чылдарда Тондук, Буян-Бадыргы, Тактан-камбы суглар Тыва чуртунга Кыдаттың камын шериин киирип келгеннер. Ол шериги киирип келгеш, чурттун иштинде турган орустарны үндүрүп, олар-биле чугаалаштырып турганнар.

1918 чылда Буян-Бадыргы, Тондук суглар чугаалашкаш, Буян-Бадыргы база Нимичап олар Лопсан-Дажы, Мирчин суглары эдертип алгаш, Улаан-Баторче дүргүнап киргеш, анаа баргаш Кыдаттың Гомендан намы-биле чугаалашкаш, Кыдаттың хой камын шериглерин киирип келген. Ол шериглерниң баштынчызынга Маа-сайыт деп кижи келген. Буян-Бадыргы оо чорааш бодунун чагырын олурган кожуунун Ягаанзакегээнниң чагыргазынга шилчидип бергеш келген. Ол үеде Моол, Кыдаттан чарылган автономнуг чазактыг турганнар. Ол ынчан турда, Кыдат талазындан кежээлээш, Моолдун автономнуг чазаан дүжүрген. Моолга автономнуг чазак дүшкен деп дыңнаваш, тыва чуртунга турган моол шериглерни чурт иштинден үндүргеш, кыдат шериглерни арттырып алгаш, Тондук, Буян-Бадыргы, Нимичап, Тактан-Камбы суглар чугаалашкаш, Тываны шуут Кыдатка чагыртыры-биле. Тактан-Камбы биле Нимичап оларны кыдат чурту Бээжинче чоруткан. Олар анаа баргаш. Кыдаттың Гомендан намынын баштынчызы-биле чугаалашкаш, Тываны Кыдатка чагыртып, оларның сан-данзызынга киир демдеглеткеш, Тываны шуулган кылгаш, бүгү Тываны чагырып олурган Амбын-ноян Содунам-Балчырны шуулган даргазы кылгаш, бүгү Тываны эрегелдер чагырар Кыдаттың төлөөзүнге Чадаанага турган Лан-сайыт деп кижини кылып алгаш келгеннер... Тывага шуулган турда, Моолдун иштинден самыын үнгеш, кыдаттарны үндүр ойлатканының уламындан Тывага турган камыннарны база өлүрүп чок кылган. Ынчан турда Тактан-Камбы шуут-ла Кыдат чуртунче чорупкан. Тывага шуулган-даа дүшкен, Тыва мурнуку ёзугаар туруп турда, чурттун иштинге ак-орустар болгаш Моолдун феодалдары кирип турганнын кырындан 1921 чылда Тывага национал революзу үнгеш, Тываны тускай улус болдурар деп айтырыг тургустунуп келген. Өөктүн Кара-Ыяшка хурал бооп, Суг-Бажынга-даа хуралдар болган. Суг-Бажынга Тываны тускай улус болдурар дугайында болган хуралга Моолдун төлөөзи Шагдыржап болгаш Буян-Бадыргы суглар. өске-даа дүжүметтер Тываны Моолга кадар, Тыва болза, тус улус боон туруп шыдавас дел бир аай саналын үндүрүп турган-даа болза, ССРЭ-ниң төлөөзинин саналын сайгыр, Тываны тус улус кылыр айтырыг шиитпирлеттинген болгаш ол үеде революстун өскүп үнген эзим халдамырындан чайлап үнер арга чок болганының ужурунда Тондук, Буян-Бадыргы, Нимичап болгаш өске-даа дүжүметтер кажар арганы хереглээш, ол үеде арат чоннун бүдүүлүк байдалын ажыглап алгаш, нам, чазактың удуртуп баштаар ажылдарынга олурупканнар.

Ынчангаш 1921 чылданна эгелээш Тываның тускай турар чоруунга удурланып, Тываның ССРЭ-биле харылзаазын үскеш, Моол, Тываны кадып, Япон, Кыдатка чагыртып, колония болур деп турган мурнуку-ла сорулгазын хевээр күүседири-биле, ол-ла чылдан эгелээш, арат чоннун иштинге суртаал салып, контрреволюстуг ажылын чорудун эгелей берген. Ынчаарда киржип турганнар болза: Тондук, Буян-Бадыргы, Шагдыр, Орүйгү-чагырыкчы, Нимижап-чагырыкчы, Нарамдык-чагырыкчы, Ананды, Талаа-Сүрүн, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай олар баштап турганнар.

Олар ук контрреволюстуг ажылын 1921 чылдан 1925 чылга чедир ажыы-биле чорутканнар, бир болза, бичии улус бис, тускай күрүне бооп туруп шыдавас бис, аймак сөөгүвүс болгаш шажын-чүдүлгевис Моол-биле дөмей, ынчангаш ССРЭ-ден чарылгаш Моолга кирер бис деп суртаал салып турган... бо-ла хамык контрреволюстуг ажылын чорудары-биле кады Тондук, Буян-Бадыргы, Чүрмит-Тажы олар баштааш, 1924 чылда Хемчиктиң самыынын баштап үндүргеннер, ук самыын чедилге чок бооп бастырган... Ынчангаш бирээде — 1924 чылда үндүрген Хемчиктиң самыыны кандыг-даа тнилээшкин чок бооп бастырган. Ийиде— ССРЭ-ден Тываны тус улус деп санап, керээ чарын ат салган. Үште—ол үеде арат чоннун революсчу байдалы улам өзүп, ук контрреволюстуг организастың контрреволюстуг ажылы ажык чорун шыдавас апарганын барымдаалааш, 1925 чылдан эгелээш-ле контрреволюстуг организас шуут чажыт байдалче кирип, боттарының контрреволюстуг ажылын чажыт чорудун эгелээн.

Ол үеде олар Моолдун иштинге турган бүтпес идегеттер-биле харылзажып, оларны дамчыштыр Кыдаттын Гомендан намы-биле болгаш Япон-биле харылзаа тургузуп, Тываның революстуг нам, чазаан дүжүрүп ССРЭ-ден чарылгаш, Моол-биле Тываны каттыштырган, Японга колония кылдыр шилчидип бергеш, Япондан төлөө олурып чагырар болгаш Моол, **Тывага чангыс чартык эргелиг автономнуг** хоренгитеннин чазаан тургузар сорулганы салып, контрреволюстуг ажылын чажыдыбле эгелеп чоруда бергеннер. Ынчаарда анаа киржип турганнар: Тондук, Буян-Бадыргы, Нимижап, Хемчик-оол, Лопсан-Очур, Нарамандык, Ананды, Чүрмит-Тажы, Танчай, Чыган, Мыныяа, Сагды-Базыр болгаш өскелер-даа киржип турганнар... ук контрреволюстуг организас 1929 чылга чедир барыыннарны чылча шапкыже чедир турган болгаш бо контрреволюстуг организастың тыптып келгени мындыг янзылыг тыптып келген чүве...

Бистиң ынчаарда контрреволюстуг ажылды боттандырып алыр дугайында ап чоруткан ажылдарывыс болза:

1. Национал революзунун күжүн сулаадып, революстун хереэнден арат чонну ырадыр ажылдарны кылып турган бис.

2. Арат чоннун ажылагыйын, эртем культурун сайзыратпайын, феодалдарның, ламаларның өзүп сайзыраарынче угландырган бис. Чүл дээрге:

а) Феодалдарны болгаш ламаларны албан үндүрүгден шуут хостаан.

б) Хүрээ-хиттың хереэн делгередип, шажын хереэнин өзүп сайзыраарынга орук ажыдып берип, ону-деткип, дузалап турган бис.

в) Феодалдарның ажы-төлүн эртем-сургуулга чорудуп, феодалдар болгаш ламаларны ажыл-албанга киирип турган бис.

г) Феодалдарның ажылагыйын хөгжүдери-биле чээлини феодалдарга болгаш ламаларга тыпсып берип турган бис.

д) Чурттун иштинге кандыг-даа ангы демиселин чоруттайын турган болгаш арат чоннун баш-мөзүзин шажынның бүдүүлүк суртаалы-биле балартадырын оралдажып турган бис.

3. ССРЭ-ден шуут харылзааны үзер дугайында болурчогуурга-биле янзы-бүрү ажылдарны кылып турган бис.

Ол үеде хамык-ла буруу контрреволюстуг ажылдарывысты кылып чорударывыста Буян-Бадыргы, Тондук, Шагдыр суглар чугаалажып ап турган бис. Тондук ол үеделе, бис нам, чазактың баштаар ажылдарын эжелеп олурбас, революстун хереэн сайзыраадыр, арат чоннун эртем-культурун бедидип болбаазырадыр, ССРЭ-биле ха-дунма харылзаазын бы-жыдар тала-биле кандыг-даа ажылдар кылган хереэ чок, хамык ажылды японнар келирге-ле белен кылдыр белеткеп алгаш турар ужурлуг бис деп, саналын каш катап берип турган.

Бис ол өзугаар ол үеде Моолдун иштинге турган бүтпес идегеттер-биле харылзаа тудуп, ол дамчыштыр Кыдат, Япон-биле харылзашкаш, японнар кажан-даа келир болза, белен кылдыр, хамык контрреволюстуг ажылывысты чурттун иштинге белеткеп алгаш турган бис. Ол үеде контрреволюстуг ажылды кылыры белен-даа турган, канчангаш дээрге, арат чон ынчаарда бүдүүлүк турган болгаш феодалдың тургузуун күзээрлер хөй турган, ССРЭ-биле ха-дунма харылзаа бо үеде ышкаш эвес болгаш ол үеде эконом харылзаазы ССРЭ-ден ангы Кыдат-биле база бар турган. Чурттун иштинге кыдат бараан хөй турган, Арат чоннун шажын-чүдүлгеже хандыыры-даа ол үеде дынзыг турган. Бо хамык чүүлдерни ажыглааш, контрреволюстуг ажылывысты хостуг кылып турганывыс кырындан 1928 чылда аревэнин 4 дугаар улуг хуралы болгаш бистин хамык буруу, контрреволюстуг ажылдарывысты шүүмүмүлеп ажылдааннар. Ылангыя сөөлгү үеде Моолдун иштинге турган контрреволюсчуларбиле болгаш ССРЭ-нин иштинге турган троцкистер-биле харылзашкаш, ТАР-нын революстуг нам чазаан үзүткаар дугайында контрреволюстуг ажылдарын белеткеп чорула берген болгаш чаа контрреволюстуг организасты организастаан.

Барыынның-даа үезинде турган контрреволюстуг организас биле бо үеде-даа турган контрреволюстуг организастың кол сорулгалары бир дөмей, чүл дээрге:

1. Тыва, Моолдун революстуг өзу-тургузугларын чок кылып узуткааш. Тыва-биле Моолду каткаш Японга колония кылдыр чагыртыр.

2. ССРЭ-ден ха-дунма харылзаазын шуут үзер сорулгалыг турган.

Сөөлгү үеде ук контрреволюстуг чоруунун дугайында ол организастың бир удуртукчузу болур Содунамның өчээни болза:

«1936 чылда Танчай-биле барып чугаалашкан мен, Танчайның менээ чугаалааны-болза: мен-даа чүве-ле болза, шүүмчүледи турар апарган кижи мен. Мен шаандан тура-ла нам, чазакка удур чораан кижи-ле болгай мен, Сен-даа болза, ындыг-ла кижи болгай сен, мурнунда бо ажыл дугайын Чүрмит-Тажы-биле чугаалажып танышкан тур сен, онудаа дыннадым, ам харын Чүрмит-Тажы сени ажылга депшидер дээш эккелген тур, бистин бо соруувустун боттаныры-даа албан, сонгу болгаш мурнуу тала-биле харылзаалыг улус-ла болгай бис, ол харылзаавысты уламна быжыдып тур бис, бистин мурнунда кылып турган ажылывыс-ла болгай, ону уламчылап чоруда бергенивис бо, бистин кол сорулгавыс Тываның революстуг нам, чазаан үзүткааш, Моолбиле Тываны каткаш, Японга чагыртыр сорулгалыг болгай бис. Японнун Чөөн чүкту эжелээр дээр лозунуда бүдер ужурлуг деп чугаалаарга, мээн Танчайга берген саналым болза:

1. Ук контрреволюстуг ажылды чорударда, бир дугаарында-ла даштыкы-биле харылзааны улам дынзыдары чугула.

2. Албан организастарның баштаар улустарын бо чоруккa киириштирери чугула.

3. Шериги бистин талаже чая тыртып алыр болза, чогуур дээр хире саналдарымны берген мен...»

Ук контрреволюстуг ажылды чорудар дугайында бистин дугуржуп чугаалажып турганывыс болза:

1. Даштыкы-биле контрреволюстуг харылзааны кылырда Чүрмит-Тажы колдап кылып, ол талазы-биле ол харыысалгалыг болур, чүге дээрге, Чүрмит-Тажы ол үеде даштыкы яамының сайыды болгаш эренгей сайыт турган, ол албан-дужаалды ажыглап алгаш, ону контрреволюстуг харылзаага хереглээр. Чүрмит-Тажы-даа ону ажылынын аайы-биле мен харыылаар мен деп турган.

2. ССРЭ-ден харылзааны үзер дугайында бистиң бодап турганывыс болза, ССРЭ-ден чүүн-даа мурнунда эконом харылзаазын үзер, ону үезинде чурттун иштинде даштыкы садыгнын политиин өскерилдирер, ону өскерилдирерде, ийи янзы политиктиг кылдыр өскерилдирер, чүл дээрге. Кыдат, Япондан бараан киирер, ССРЭ-ден киирер бараанның санын чоорту эвээжедир, эконом харылзаа тургузар дугайында Япон, Кыдат-биле керээ чарар, харын ук чорук улам бүттүне берген үеде, садыг харылзаазының адын тудуп, база Тываның тус улус бооп турар адын ажыглап, Япон элчинни Тывага олуртур. Бо чорук дугайын мен бодумдаа бодап турган мен.

3. Намның баштаар улустарын аргалыг болза, контрреволюстуг организаска киирери чугула турган, ылангыя Токаны намның ажылындан дүжүрер. База иштики херек яамызын бүрүнүбиле холга киирип алыр деп турган бис. Ону барымдаалааш Сенгинжикти Чүрмит-Тажы киирип алган.

4. Чаа өзүп олурар, ССРЭ-ге ынак революсчу кадрларны янзы-бүрү арга-биле ССРЭ-ден ыradып, оон баашмөзүзин эрги ёзу-биле кижизидер, ылангыя Япон, Кыдат талазын күзээр кылдыр кижизидип болбаазырадыр. Контрреволюстуг организаска арат чоннун иштинче киргеи, анаа хүндүлүг улустарны тыртып киирер.

5. Арат чоннун иштинге ажыл чорудуп, нам, чазактың политиинге болгаш ССРЭ-ге удурландырар ужурлуг. База контрреволюстуг организаска бүдүмчелиг улустарны киирер болгаш кажан хөделір үеге чедир хамык ажылды белеткеп алган күжүвүстү ол үеде хөделдирип үндүрер сорулгалыг турган бис. База шеригни бистиң контрреволюстуг оранизастын күжү кылдыр тыртып алыр болгаш тыва чүүтүнда чурттап турар совет хамаатыларын үндүрер.

...Бистиң нам, чазакты дужүрер деп турган аргавыс болза: японнарның хөделип үнерин манап тургаш, нам, чазакты боо-чепсектиң күжүбиле узуткап чок кылыр бис. Ол үеде Японнун-даа күжүн хереглээр апаар бис, ол үеде бир эвес арат чон удурланыр болза, боо-чепсектиң күжү-биле, Японнун дузаламчызы-биле базар апаар ужурлуг болгаш ындыг бодалгалыг турган бис...»

Ук контрреволюстуг организастын бир удуртукчузу Содунамның моон үстүнде тодаргайлаан өчүктериндеи көөрге, мүн контрреволюстуг организас болгаш оон удуртукчулары, арат чоннун өжээнниг дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай болгаш оон-даа өскелер Тываның арат чонунга удур, контрреволюстуг хоралыг чорууун шагдан тура эгелээни болгаш чаңгыс минута-даа ол чорууун соксатпайн үргүлүүледип келгени тодаргай, ТАР-нын тускай турар чорууунга кезээде удурланганы илдең тур.

ТАР Иштики херек Яамызының Сайыды
(ТОВАРИЩТАЙ).

Тар Иштики херек Яамызының оралакчы Сайыды болгаш чажыт политиктиг килдис даргазы
(МАНДАРАА).

1939 ч. 2 а. 7 х».

Күрархив. 11 хр. 1 ф. 1 опись, 1001 херек 4—12 арыннар.

ХАЛАПТЫГ НҮГҮЛ

ИХЯ-нын бижимел илеткелин номчупкаш, боданып олурарга дыка-ла удурланышкак бодалдар башка киирер. Чижээ, ТАР-нын көскү удуртукчуларының бирээзи чораан Ооржак Содунам шынап-ла нам, чазакка удур организастың бир удуртукчузу, оон план программазын ханыызы-биле чүгле билир эвес, а харын ону канчаар боттандырарын ылаптыы-биле сөглеп орган-даа ышкаш. Ынчалза-даа тудуп бажыңнаандан судка чедир ийи ай ажыг үеде истелге (ИХЯ) чери боттары «хөй ажылдарны» кылып. Тывага шынапла контрреволюстуг организация турган кылдыр политиктиг үндезиниң Содунамның адынга холбаштыр (ол —ТНРП ТК-нын Чиңгине секретары чораан-на болгай) тургузуп ап шыдапканнар.

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук яамызының архивинде 246 дугаарлыг шыгжамырда № 50 дугаарлыг херек 5 томнардан тургустунган. Ооржак Содунам-биле кады туттуруп бажыннатканнар 10 кижи 1938 чылдын декабрьдан 1939 чылдың февральга чедир байысаалга үезинде 150 ажыг чаңгыс чер-чурттугларын адап бергеш, олар бистин КР организациявыстын киржикчилери үүе деп бадыткап бергеннер. 1938 чылдын декабрь 30-де Монгуш Байыскылан оглу Күдерекей 20 кижини, Сат Шыырап оглу Лопсан-Доржу — 1938 чылдын ноябрь 3-те 16 кижини, Куулар Маадыр оглу Куулар Мөнге-Сүрүн —1939 чылдын январь 20-де 11 кижини, Куулар Дондукай оглу Байыр-Хелин 1939 чылдын январь 28-те—12 кижини, Куулар Балдан-Чалан оглу Мартан-оол — 15 кижини, Ажыкай оглу Куулар Опайты — 10 кижини, Куулар Балдан оглу Мандар-Чүлдүм — 9 кижини, Монгуш Серекей оглу Орүйгу—14 кижини, Сат Сандынмай оглу Күру-Базыр—18 кижини, Кара-Монгуш Чамыян—9 кижини, а Ооржак Содунам боду—16 кижини тустузунда ИХЯ-нын истелге черинге адап берип, оларның сорулга-бодалгазы мындыг турган үүе деп үндезилеп чугаалаан «өчүктер» кандыг-бир чечен чогаал азы баш удур белеткээн политиктиг туруштун барымдаазы кылдыр сагышка кирер.

Каргыштыг нүүлүче кирген ол хөй-хөй кижилер бо хүннерде долузу-биле агартынмаан, оларның ат-сывы амдаа архивтин доозун туткан шыгжамырында «чогуур черлерде» кадагалаттынганы-даа, четче-будуну-даа амга киир билдинмес. Ол ажыл колдуунда таварылга-биле арай боорда «соястап» турар үүе-дир ийин.

ЧЫЧААН-ООЛДУҢ ДИЛЕЭ-БИЛЕ

1964 чылдың июль 20-де Чөөн-Хемчик кожуунун Чайлаг-Алаак сумузунда «Искра» колхозка бызанчылап турган Ооржак Чычаан-оол Тыва АССР-нин Дээди Советинин Президиумунга бижээни билдириишкинде: «Мээн ачам Ооржак Содунамны 6 хардыг турумда 1938 чылдын күзүнүнде контрреволюстуг херек ужурунда дээш тудуп алгаш аппаран. Оон дыңналганы-биле боолап өлүрген-даа дээр, хөй чылда шииткен-даа деп чугаалажыр үүе, Барык-ла уттундурган күжүр ачам улуг эр апарган турумда, 15 харлыымда, 1947 чылда 8 чыл херек адаанга хилинчектенип чораан, хуусаазын дооскаш, чаныс келген үүе. Ол үеден эгелээш ийи адалышкы ажылдап, амыдырап чорувуста, 1956 чылда өлүп калган. Кады төрээн чүм-даа чок, кара чааскаан кижи мен. «Сен оглум, кажан бир шагда мээн хилинчектенип чораан херээм дугайында ыяап-ла шынын тывар сен»— деп чагаан үүе. Ынчангаш мээн ачам Ооржак Содунамны агартыр дугайында дуза көргүзеринерни диледим».

Бо дилегни аажок узамдыктырып тургаш ийи чыл ашканда 1966 чылдын сентябрь 24-те РСФСР-нин Дээди судунун үзүп шииткен доктаалы-биле Ооржак Содунамның боду болгаш оон өөрүн кандыг-даа кем-буруулуг, эрге-чагыргага удур контрреволюстуг херек үүлгеткен дээр барымдаа чок болганын ханыызы-биле өөренип көргеш, шуптузун агартканн.

Николай КҮНЧҮН.
Тыва Республиканың Күрархив ажылдакчызы.
(Чүрүкту Ондар ОХЕМЧИК архивтен хоолгалаан).

Дөмбүрзектиң судалы

НАТО Чөвүлелиниң Онза сессиязы январь 10-да Брюссельде ажылдап эгелээн. Сөөлгү үеде Сонгу-Атлантиканың ол шериг эвилели бодунун салдарын Чөөн Европаже ханыладырын оралдажып турарын аңгыаңгы чурттарның солуннары онзалап айтып турар апарган. Ылангыя шаандакы ССРЭ-ниң Варшава керээзинин талазы-биле эвилелчизи турган чурттар оон кичээнгейинде хаара туттунган.

«Шыннын» номчукчуларынга бо айтырыг талазы-биле даштыкы солуннарның тайылбырларын кысказыбиле таныштырар-дыр бис.

• • •

● **БРЮССЕЛЬ.** Сонгу-Атлантика эвилели — НАТО-нун Онза сессиязын ажыдып турган, оон чиңгине секретары Манфред Вернер ол чыыштын мурнунда ийи кол сорулганын салдынганын дыңнаткан. Ол болза: НАТО-нуң «Европада баганазын» быжыглаары болгаш Төп база Чөөн Европанын чурттары-биле холбааларны «чаа утка-шынарлыг угланыышкынче» киирери бооп турар.

Бо-ла сессияга шаандакы Югославияда байдалды болгаш Босния биле Герцеговинада дайылдажыышкынны соксадырынга НАТО-нун ролюн база чугаалажып көөр.

• • •

● **БОННН.** Сонгу-Атлантика эвилели «Тайбынның эргеажыы дээш кады хөделирининң» программазын ёзугаар хөй санныг саналдарны кылгаш, Брюссельде бооп турар амгы ужуражыышкынның үезинде Төп болгаш Чөөн Европанын күрүнелери-биле бодунун политиктиг база шериг харылзааларын улам калбартыр сорулганы салган» —деп, немец «Вельт» солун бижээн. Ол-ла солунун бижип турары-биле алырга, тайбынны быжыглаар талазы-биле келир үенин хөделиишкиннерин белеткээр сорулга-биле бо чылын ангы-ангы чурттарның шериглериниң каттышкан дайынчы өөредилгезин эрттирер дугайында шиитпир бо сессияның үезинде хүлээп аллынар боор деп онзалап айыткан. Ол ышкаш тайбыңны быжыглап тургузар талазы-биле дайынчы хөделиишкиннерни чорудар сорулга-биле хөй национал-дыг шериг кезектерин тургузарының дугайын чарлаар. Ол хөделиишкиннерге НАТО-нун талазындан удуртулганы ёзугаар Чөөн Европанын чурттары киришкен турун болуп. «Вельт» солуннун бижээнибиле алырга, сессияның киржикчилери медеглел хүлээп алыр. Ол медеглелге тайбынның эрге-ажыы дээш НАТО-нун ап турар хемчеглери Россияда бооп турар «реформаларга шаптыктаашкын болбазын» айтыр.

«Вестфелише рундшау» солуннун бо дугайында тайылбырында бижээни болза: «Чөөн Европанын чурттары боттарының девискээрлерин НАТО-нун талазындан камгалаарын чедип алырынче чуткуп турары билдингир бооп турар. Ынчалза-даа Сонгу-Атлантика эвилели чаа кежигүннерни бодунга хүлээп алырындан болгаш ук эвилелди чөөн талаже калбартырынга далашпас болза угаазылалдыг болуп ийик. Оон хөделиишкиннерининн кавызын Россияның кызыгаарларынга чедир калбартырын Россия бодунга дорт кыжаныышкын болгаш Россияга удур эвилелди тургузарының ораалдажыышкыны кылдыр көре берип болуп».

Ынчаарга оон мурнунда-ла «Вестойче альгемайне» солун НАТО-ну Чөөн чүкче улам калбартып болуунда холбаштыр айылзыныышкыннарны Москвага илередип турганын бижээн. Россия-биле тулушкан кызыгаарга чаа онгарны казар чорук Европаны шуут ийи башкаландыыптып болуун айтып турар. Ол болза НАТО-нун удуртукчуларының дыка шынгыызы-биле көөр ужуруг зуурелиг-дир.

• • •

● **ПАРИЖ.** Француз «Монд» солуннун чүүлүнде чугаалап турары-биле алырга, «Тайбынның эрге-ажыы дээш кады хөделиринин» программазын ёзугаар Төп болгаш Чөөн Европанын чурттарынга Сонгу-Атлантика эвилелинин чурттары-биле кады ажылдажылганын ийи талалыг дүгүржүүлгаларын чарарын сумелээри Валинтоннун шиитпиринин кол сорулгазы бооп турар. Төп болгаш Чөөн Европанын чурттары дүгүржүлга чарзадаа, ук организацияның долу эргелиг кежигүннери болбас ужуруг.

«Куа» солун «Тайбынның эрге-ажыы дээш кады хөделиринин» идеязын саналдап, ону боттандырарда «Клинтон хамыктын мурнунда Москва дугайында бодаан» боор деп бижээн.

«Котидьен де пари» солуннун айтып турары-биле алырга, Борис Ельциннин бо талазы-биле сеткил ханар үүлдери черле бар бооп турар.

Ынчаарга Польшаның Президентизи Лех Валенса «Тайбынның эрге-ажыы дээш кады хөделиишкиннерининң» инициативазынга хамаарыштыр «Чугаа болза бир дем-биле хөделиринин эвес, чөнгээлээшкиннин дугайында бооп турар» деп чугаалаан. Польша курунеин удуртукчузу эрткен дыштанып хүнде Франциянын «Франс-3» дээр телекомпаниязының сөөлгү медээлер үндүрүлгезинге үүе чугаалааш, ол америк саналды шынгыызы-биле бүрүү шаап шүүмүүлээн. «Ажыы-биле чөнгээлиг үүлдер кылып турда канчар черле тайбын дээш ак сеткилдиг кады хөделиишкин турар боор —деп, Л. Валенса чугаалаан. — Бир эвес чугаа, шынап-ла, тайбын дээш кады хөделиишкиннин дугайында бооп турар болза эвилелчилерни деп эргелиг кылдыр көөр апаар».

• • •

● **ЛОНДОН.** «Таймс» солун Брюссельде ужуражыышкынның дугайын номчукчуларга дыңнаткаш, амгы үеде Россия АКШ-тын даштыкы политиказында кол черни эзлеп турарын айткан. Американнар хамыктын мурнунда «Борис Ельциннин туруштар

Эмчи сагындырып, сүмелеп тур

ДИФТЕРИЯДАН КАМГАЛАНЫҢАР!

ДИФТЕРИЯ — ЭҢ ААР БОЛГАШ АЙЫЫЛДЫГ ААРЫГ.

Аарыгның өскүдүкчүзү дифтерия палочкалары. 1960 чылга чедир дифтерия нептереңгей, халдавырлыг аарыг турган. Чүс муң кижи бүрүзүнден 200-300 кижи аарып турган. 1894 чылда эртемденнер дифтерияга удур сыворотканы (ханның сарыг-суун) тып белеткээн. Бистің чуртка бо аарыгта удур камгалал тарылганы кылып эгелээн сөөлүнде, дифтериядан аарыыр болгаш өлүр чорук дыка эвээжээн турган. Ынчалзадаа 1976 чылдан эгелеп бистің чуртту девискээринге дифтерия база катап тыптып келген. Оон чылдагааны — тарыттынмаан кижилеринің көвүдээни (кандыг-бир чылдагаан-биле бичии уругларына камгалал тарылга кылдырып албааны). Сөөлгү үеде бо аарыгдан аараан кижилеринің 70 хүүзү улуг кижилер — 20-30, 30-40 хар аразында назылыглар болуп турар.

Бо аарыгдан аараан кижи дамчыштыр азы бактерия дамчыштыр аарыыр. Аарыг кижи аарыгның бүгү үезинде халдавырлыг болур. Бактериялар долгандыр турар агаарже, аарыг кижинин иштики хевинче, номнарынче, ойнаарактарынче чараа чаштанчыларын дамчыштыр халдаар. Ол дээрге агаар дамчыштыр халдаары-дыр. Кадык кижинин организминче киир тынган агаар-биле кады киргеш, таарымчалыг байдал түрүп келири-биле өзүп көвүдеп эгелээр болгаш аарыгны өскүдер. Аарыг халдай берген үеден аарыгның баштайгы демдээ көстүп келгижеге чедир 2-7 хонук эртер. Ол дээрге чажыт азы аарыгның инкубация (боттаныр) үези-дир. Дифтерияның эге демдектери өске аарыглар-биле бир дөмей. Кижи шаг чокталыр, чемге хөөнү баксыраар, эът изиир, чамдык таварылгада эът изивейн-даа барып болур. Бир эвес дифтерия палочказы кижинин өгүнге өзүп көвүдээн болза, аарыг ангинадан эгелээр. Кижинин өгүнге кургаг, ак-боора өңнүг шырыңма тыптып келир. Ол шырыңма хөй эвес, а чамдыкта кончуг хөй-даа болур. Ылаңгыя бичии уругларга тынар-боостаа дифтериязы кончуг айыылдыг. Оон баштайгы демдээ: аарыг кижинин үү хыйылааш апаар. Кургагзымаар чөдүлүг, тынары баксыраар. Ынчаар аараан кижини чогуур үезинде эмнеп эгелевес болза, аарыг дүрген кедерээр болгаш ол аар каданнап болур. Бактерияларның ылгап үндүрүп турары түүлү — токсин аарыг кижинин организмин хораннап турар. Ылаңгыя ол чүрек-дамыр болгаш нерв системазынга кончуг хоралыг. Ынчангаш уругнун аараанының баштайгы демдээ көстүп кээрге, эмчиин чалаары эргежок чүгүла. Аарыгны дифтерияга удур сыворотка-биле үзүткаар.

Дифтерияга удур тарылгалар бистің чуртувуста калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тарылганы ыяап-ла чорударының дугайында хоойлу бистің чуртта хүлээп алдынган. Тарылганы бүгү уругларга, үш айлыг чаштан эгелээш, албан кылып чорудар.

Бо хүннерде бистің республикада дифтерияга хамаарыштыр байдал дувөренчиг болуп турар. Республикада 4 кижи (улуг улус) дифтерия деп берге, халдавырлыг аарыгдан аараан. Ынчангаш Кадык камгалал яамызында дифтерияга удур ажылдаар штаб тургусутнган болгаш неделя бүрүзүнде кылдынган ажылды түннеп көрүп турар. Кызыл хоорайның поликлиникаларында (улуг улуска болгаш бичии уругларга) камгалал тарыышкын кылып чорудар тускай бөлүктерни тургускулаан. Хүндүлүг ада-иелер! Бичии уругларны дифтериядан камгалаар дизе дараазында сүмелерни хажык чок сагыыры эргежок чүгүла: **бирээде,** ада-иелер камгалал тарыышкындан канчап-даа ойталап болбас. **Ийиде,** уруглар кандыгдаа аарыгдан аарый берзе, эмчиниң сүмези чокка боттары эмнеп болбас. **Үште,** аараан кижилерге болгаш хоочураан аарыг каданнаанда эмчи дуазазын үезинде чөп ажыглаар. **Дөртте,** улуг улуска хар-назы аайы-биле камгалал тарыышкынны албан кылып чорудар ужурлуг.

Бистин республикада бо чылдың эрткен тос айларында бичии уругларның тарыттынганы чүгле 68 хүү болуп турар.

Амгы үеде байдал ниитизи-биле берге (эм чедишпес болуп турар), бир эвес уруг дифтериядан аарый бээр болза, база ону өй-шаанда эмневес болза, чаш уругларның амытынынга айыылдыг. Ынчангаш камгалал тарыышкынны кылдырып, аараан уругларны эмчиге көргүзүп, дифтерияга удур бүгү күштү кижи бүрүзү углардыр ужурлуг дээрзин сагындырып тур бис.

Бичел БУРУПЧАЛ.
Эмчи.

АВАРИЯ СООНДА КАНДЫГЫЛ?

1993 чылдың ноябрь 17-де Ак-Довурак хоорайның чылыг, энергия төвүнге болган аварияның соонда хоорайның дыка хөй чурттакчы бажыннарының, школаларының, уруглар алган черлерининг, Культура ордузунуң, эмнелгениң одалга системалары донган. Бо байдалды Тыва Республиканың Чазаанга чугаалажып көргеш, Ак-Довурак хоорайга дуза чедирери-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Чазак даргазының оралакчызы В. А. Монгуш баштаан комиссия ажылдап турар.

Чоокку хүннерге чедир Постоянный суурда донган 14 бажыңның онунда чылыгны берген. Кызыл хоорайдан келген ийи монтажниктер бригадазы бо хүннерде Центральная 9, 11, 13 дугаар бажыңнарда ажылдап турар. Бо бажыңнарны кылырына акша айтырын шиитпирлеп турар.

ВЛКСМ-ниң 50 чылы кудумчуда № 3 бажында хөй адырлыг коммунал ажылагый бүдүрүлгезинин сантехниктери чылыгны чоокку хүннерде бериптер дээш ажылдап турар. А Комсомольская 9 дугаарлыг бажыңның бүгү одалга системазын Ф. Ф. Гречневтүн (Ак-Довурак) бригадазы чаартып солаваш, чылыгны берген.

Эмнелге, школа, культура одаанда чылыг кииртинген. Чаңгыс бергедеп турар чер — Постоянный суурда «Золотой ключик», «Сказка» уруглар садтарының одалга системалары. «Золотой ключикте» ам 6 сантехник одалга системазын солуп, түдүштүрүп ажылдарны чорудуп турар. Садикти катап чугайлаар, бүдүүр ажылдарга оон ажылдакчылары киржип турар. Бо ажылдарны январь 20-ге чедир доозуп, садикти катап ажылдадыптар аргазы бар. Бүгү чарыгдалдарны дугаарларга үндүрер акша-хөренгини база материалдар-биле хандырарын ТР-ниң Өөредилге яамызы дузалажып турар.

Ак-Довурак хоорайга донган чурттарга бажыңнарында болгаш өске-даа албан черлеринде ажыл-иш ам-даа мынчаар уламчылап турар.

Бичел ООРЖАК.
Ак-Довурак хоорайның чагырга даргазының оралакчызы.

СУУРДА ПРЕЗИДЕНТ

Шаг-үе бергедээн дээш культура, спорт болгаш уран чүүлү чондаг оспаксырадып, бо ажылдарны чон ортузунга суларадып болбас дээрзин ханы билип турар бис. Хайыракан чагыргазынга болгаш Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң дирекциязынга бөлүк мөгелериниң болгаш тыва хүрештиң хоочуннарының чөптүг айтыыларын үре-түнелдиг шиитпирлеттинген.

Совхозта хүреш федерациязының президентизинге совхоз директору Маадыр-оол Седенович Донгактың спортчулар соңгуп ап, тодаргай ажылдарны планнап алгаш, чаа президентиге изиг байырны хоочун спортчу, мөге, суму чагыргазының даргазы Биче-оол Монгул-оол чедирип, аныяктар, спортчулар, аарыкчылар чаа президентини бүгү талалыг деткип, ажыл-агыйның бурунгаар хөгжүлдезинге, корум-чурумну экижидеринге дөрт киржилгени кылчырын деткээн.

Уран чүүлден, спорттан чонну алаактырып болбас дээрзин ол онзалап демдеглээн. Чаа дарга сөс ап, чүве чугаалааш, мөгелерге мынча дээн: «Районга, республикага болгулаар маргылдаалар бар болгай, улуг-биче мөгелерге кандыг-даа чугаа чокка автобус-биле дузалаар мен. Чылда үш-дөрт катап болур хүрештерге төрээн совхозунардан шаннал-макталды көргүзер бис. Кол-ла чүве суурга корум-чурумну тудуп, экижидеринге силерге бүзүрелим улуг».

Маадыр-оол Донгактың чугаазынга мөгелер түүлдүгзүнүп, харыы саналдарынга совхоз директорунуң спортчуларже сагыш салганынга өөрүп четтиргенин илередип, корум-чурум тударынга идепкейлиг киржирин аазаанар.

Арун ДАМБЫЙ.
Спорт школазының тренери, спорт мастери.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистің ачавыс **Ооржак Широолович ХУНА** бо хүннерде 79 харлап турар. Ону Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарда дыка хөй кижилер таныыр болгаш билир-даа. Ол бо эрткен үе иштинде арат-чонунга ак сеткилдиг бараан боон, ачы-буянныг ажыл-ишти бүдүрүп, бедик харыысалгалыг ажылдап келген. Авам, ачам бистерни, үш кысты болгаш ийи оолду өстүрүп, кижизиткеш, эртем-билигге чедирип каан. Амгы үеде ачам уругдарының ажы-төлүн өстүржүп, азыражын ооруур, хүндүлүг кырган-ача. Аная ам-даа быжыг кадыкшылды, узун назынны үзүвишаан, дараазында одуругларны баа-

● ● ●

Бистин хүндүлүг болгаш ынак кырган-ававыс **Чаш-оол Селемма КУЖУЕВНА** база ававыс, угбавыс **Фаина Чатовна ЧАШ-ООЛ** Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы суурда чурттап чоруурлар. Олар бо хүннерде боттарының төрүттүнген хүннерин демдеглеп эрттирер. Кырган-ававыс 75, ававыс, угбавыс—55 харлаар. Кырган-ававыстын база ава-

* * *

Бистин эргим ынак ававыс **Чочай Александровна ДОРСАТ** январь он алдының хүнүнде 60 харлаар. Ол Красноярскинин эмчи институдун дооскаш, үжен ажыг чыллар иштинде Чадаана, Кызыл хоорайга эмчилеп, чонунга ак сеткилдиг-биле бараан боон, хүндүткелди болгаш шаннал-макталды чедип алган. Ынак ававыстын

◆ ◆ ◆

Чеди-Хөл кожуунун Ак-Тал суурда ажылдап, чурттап турар бистің дунмавыс болгаш акывыс болур **Александр Кыргысович ЧЫРТАК-ООЛ** январь 18-те 40 харлаар кижи. Ол ам 20 чылдың иштинде чолаачылап ажылдап келген. Ол ажыл-ижинге кызымак, чонунга хүндүткелдиг, дузааргак, уран-шевер кижи. Ол дөрт уруглуг. Оларны өстүрүп кижизидер дээш бүгү түүлдерни кылып турар. Ынчаалгаттым.

Манчүректен Сүт-Хөл кожуун девискээрге,
Мага хандыр ажыл-үүле шалып кылып
Чоннуң херээ—хүлээлгенни күүседип,
Чорбаан черин, чолукшуваан чоннун-даа чок.
Амыдырал аагын-кээгин шыдавыже
чүктеп эрткен,
Аас-кежиин, өөрүшкүнүн чулуун ишкен,
Ак-көк баштыг ачавыска ажы-төлү
Ам-даа үр-ле чурттазын деп күзевишаан, мөгейдивис.

Улуг уруу Ооржак ДУДАА.

● ● ●

выстың, угбавыстың төрүттүнген хүннерин таварыштыр оларга изиг байырны чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, ам-даа узун назылап, бистин аравыска үр-ле чурттаарын күзеп тур бис.

Уруглары Света, Тамара, Анюта, күдээлери — Федор, Альберт, уругларының уруглары —Анжела, Яна, Лада, Буяна, Саян.

✦ ✦ ✦

төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирип, кан дег кадыкшылды, аас-кежиин, бүгү талазы-биле чедишкиннерни, улуг назылыг болурун күзедивис:

Хүндүткел-биле уруглары Полина, Владимир, Чыргал, Саяна, күдээзи Юрий, уругларының уруглары Тимур, Айдаш.

◆ ◆ ◆

чангаш оон төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, ажыл-ижинге ам-даа улуг-улуг чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү күзеп, чоруу чогунгур, чолу бедик, аас-кежиктиг болзун деп йөрээп тур бис.

Ийи-Талда үгбалары Елена Чорбаа, Екатерина Саая, дунмалары Чечена, Вячеслав Чыртак-оол.

Бистің эргим ынак уруувус, угбавыс болгаш дунмавыс **Надежда Кыргысовна БИМБА** Хову-Аксы суурнуң № 2 школазында башкылап ажылдап гурар. Ол 1994 чылдың январь 16-да 30 харлаар. Оон төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүректің ханызындан изиг байыр чедирип, аңаа кан дег кадыкшылды, аас-кежиин, ажыл-ижинге чаа-чаа чедишкиннерни күзеднивис.

Хүндүткел-биле авазы, угбазы, честези, күдээзи, дунмалары. өөнүң эвзи, уруглары.

⊙ ⊙ ⊙

Бистің хүндүлүг ачавыс Өрге Сагааннович САЛЧАК бо хүннерде 56 харлап турар. Мөген-Бүрен ортумак школазынга 20 ажыг чылдар дургузунда директорлап, хөй-хөй ажы-төлдү эртем-билигге өөредир дээш бүгү-ле күжүн үндүрүп келген республикада эң-не хөй стажтыг школа директорларының бирээзи. А ачавыс «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» деп хүндүлүг аттын эдилекчизи. Бистер бичии турувуста-ла ававыс чок апаарга, ынак ачавыс бисти түрүгпейн, эртем-билиглиг кижилер кылдыр өстүрүп каанынга үргүлүү чоргаарланып чоруур бис. Ынчангаш ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды күзеп, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-ижинге бүгү-ле эки түүлдерни йөрээп ор бис.

Уруглары: Александр, Саян, Ульяна, Марьяна, Борбаанай, Элла, Сергей, Сандро база кенээттери: Чодураа, Аля, Чинчи; күдээзи Данил болгаш уругларының уруглары.

⊙ ⊙ ⊙

Хүндүлүг Биче-оол Сундуевич!

Тываның уран чүүл хөгжүлдезин, культуразын удуртуп башкарарынга үлүүнерни киирип чоруурунар-биле база Силерниң 50 харны харлаанындарны таварыштыр чүректің ханызындан изиг байырывысты чедирбишаан, амыдыралдың шаптараазыннарынга ундаравайн, дүжүп бербейн, ам-даа хөй-аът кирип, өөрүшкүмаңнайлыг, соруккур, үреттүнелдиг ажылдаарынарны Тываның 2 муң 400 ажыг культура ажылдакчыларының өмүнээзинден күзедивис.

Күзээнинер, бодаанынар, Күүсеттинзин, бодаразын! Үүленер бүгүдезин, Үре-түннел каастап турзун! Тываның Культура ажылдакчыларының эвилелинин президиуму.

Журналистиң бодалы

ӨРТЭЭ ЧЕЖЕЛ?

Кандыг-бир аар-даа, чиик-даа кем-херек үүлгеткен кижилерни хоойлу ёзугаар судтаар апаар. Ынчан прокурор кижи буруудадыр, судья шиидер, болчукчу агартыр апаар.

Суд болган соонда кем-херек үүлгедикчизиниң адаиези, дөргүл-төрелдери болганчок-ла «Куруг черге акша төлээн-дир мен, болчукчунуң ажыы чок болду». «Аа халак, хайыраан акшамны, болчукчуну хей алган-дыр мен, оглумну дөмей-ле шиидип каапты ышкажыл». «Болчукчу албаан-даа болза, ажырбас турган херек ышкажыл» — деп чугааны үндүре бээрлер. Ындыг чугааларны болчукчулар дыннавас эвес, дыннаар, оларның сагыш-сеткилинге кайы хире аарышкылыг болурун чамдык кижилер билир, та билбес.

Шынап-ла, болчукчунуң өртээ чежел? Оон ажыы бар бе? Бо айтыыглар кем-херек үүлгеткен кижилерни дувөредип келген. Ынчалза-даа улустун чугааларындан адгаш көөрге, «Ол болчукчу-даа шыырак-ла кижи-дир. огдумну агартыр болчупту, чеже-даа акшаның херээ чүү боор». «Каш чылда шиитпирер кижиисти шенелдеже киир болчупту». «Болчукчу эвес болза, та каш чылда олурар кижи» дээн чугаалар болчукчуларның чүгүла херектиин бадыткан турар. Моон мурнунда чылдарда, амгы үеде-даа кем-херек үүлгеткен кижилерни иштики херектер килдистериниң байысаакчылары, ажылдакчылары буруудадып алыр дээш янзы-бүрү аргаларны ажыглап, харын-даа хол чедип, коргудуп турган өөктөрин, боттарынга таарымчалыы-биле кылып ап турганы чажыт эвес. Ам ындыг эвес, ийи чыл бурунгаар байысаалга кылып, кем-херек оттурул турда, бүрүүлаттырып турар кижинин күзелбиле болчукчуну чалап алыр эргелиг апарган. Болчукчу чокта ол кандыг-даа өөктү бербес эргелиг. Кымны болчукчу кылдыр шилип алыры херектээн кижинин болчунуң эргези болур. Кем-херек үүлгедикчизинге ажыктыг бо чүүлдү ам-даа чамдык кижилеринин билбези хомуданчыг.

Чамдык айтыыгларны тодарадыы-биле республиканың Болчукчулар коллегиязынга база четкен мен. Ол чер Кызыл хоорайның эрги суд черинин бажынында турар Аная болчукчу Николай Очуроолович Ооржак-биле чугаалаштым. Ол 1973 чылда Омскинин дээди милиция школазын дооскан. Барык 25 чыл дургузунда ангы-ангы районнарга, ТР-нин Садыг яамызынга, өске-даа организацияларга истекчилеп, юристеп, арбитрлеп ажылдап келген болгаш амгы үеде болчукчулар коллегиязының кежигүну болуп ажылдап турар. Ол ССРЭ-ниң Болчукчулар эвилелинин кежигүну, ам Россия Федерациязының Болчукчулар эвилелинин кежигүну апаар. Ындыг кижилерге Николай Баян-оол, Витислав Плотников, Адыя Сендаа, Байыр-оол Ховалыг хамааржыр болгаш олар арга-дуржулгалыг, шыырак дээн болчукчулар. Николай Ооржак бодунун ажылдаар кабинедин шевергин кылдыр каастап кылып алган. Ол хөй-ле херектер көктешкилери салып алган номчаан олур. Болчур херээн беш салаа дег билип албас болза, хоржок дээрзин ол чугаалаар.

Ам номчукчуларга ТР-нин Болчукчулар коллегиязының ажылын таныштырар бодалым. Болчукчулар коллегиязы дээрге бот-орулга-чарылгалыг, бот-тускайлан хөй-нинти, юридиктиг дээди эртемниг кижилерни каттыштырып турар организация болур. Олар күрүне бюджединде турбайн турар болгаш киирип алган акша-төгерин-биле амыдыран ажылдаар. Кирген орулгадан ажылдап турар бажыңының эрендазын, электри чырын, болчукчуларның, бухгалтерлеринин, техниктиг ажылдакчыларын алыр шалының база сургакчыларын төлээр, ажыы-биле чугаалаарга, рынок негелдезинче шагда-ла кирген организация ышкажыл. Ол черже кижилеринин шүүжүү төөнү чок. Аас-биле аргасуме айтырын алыр болза, 2 мун рубльди төлээр. Бир эвес эрге-хоойлуга хамаарышкан документилер болдурар, бижидер болза 5 мун акшаны төлеп бээр ужуулуг. Ол дээрге, келген хамаатыларын хостуг эргези-дир. Бир эвес кижилер болчукчулар кылып оларны дугуржулга-керээ ёзугаар чалап алыр болза, кемниг херектер дээш 60-80 мун, ийи кижилен өөр болук херектер дээш 50, өске янзы-бүрү херектер дээш 20 мун рубльди хамаатыларның төлээри скинин дээди милиция школазын дооскан. Барык 25 чыл дургузунда ангы-ангы районнарга, ТР-нин Садыг яамызынга, өске-даа организацияларга истекчилеп, юристеп, арбитрлеп ажылдап келген болгаш амгы үеде болчукчулар коллегиязының кежигүну болуп ажылдап турар. Ол ССРЭ-ниң Болчукчулар эвилелинин кежигүну, ам Россия Федерациязының Болчукчулар эвилелинин кежигүну апаар. Ындыг кижилерге Николай Баян-оол, Витислав Плотников, Адыя Сендаа, Байыр-оол Ховалыг хамааржыр болгаш олар арга-дуржулгалыг, шыырак дээн болчукчулар. Николай Ооржак бодунун ажылдаар кабинедин шевергин кылдыр каастап кылып алган. Ол хөй-ле херектер көктешкилери салып алган номчаан олур. Болчур херээн беш салаа дег билип албас болза, хоржок дээрзин ол чугаалаар.

Ам номчукчуларга ТР-нин Болчукчулар коллегиязының ажылын таныштырар бодалым. Болчукчулар коллегиязы дээрге бот-орулга-чарылгалыг, бот-тускайлан хөй-нинти, юридиктиг дээди эртемниг кижилерни каттыштырып турар организация болур. Олар күрүне бюджединде турбайн турар болгаш киирип алган акша-төгерин-биле амыдыран ажылдаар. Кирген орулгадан ажылдап турар бажыңының эрендазын, электри чырын, болчукчуларның, бухгалтерлеринин, техниктиг ажылдакчыларын алыр шалының база сургакчыларын төлээр, ажыы-биле чугаалаарга, рынок негелдезинче шагда-ла кирген организация ышкажыл. Ол черже кижилеринин шүүжүү төөнү чок. Аас-биле аргасуме айтырын алыр болза, 2 мун рубльди төлээр. Бир эвес эрге-хоойлуга хамаарышкан документилер болдурар, бижидер болза 5 мун акшаны төлеп бээр ужуулуг. Ол дээрге, келген хамаатыларын хостуг эргези-дир. Бир эвес кижилер болчукчулар кылып оларны дугуржулга-керээ ёзугаар чалап алыр болза, кемниг херектер дээш 60-80 мун, ийи кижилен өөр болук херектер дээш 50, өске янзы-бүрү херектер дээш 20 мун рубльди хамаатыларның төлээри

көрдүнген. Ол төлевирлерни РФ-тин Болчукчулар коллегиязының президиумунуң инструкциязын ёзугаар кылып турар. Бо өртектер амгы рынок үезинин негелдезин ёзугаар улгадып-даа болур. Ол ышкаш болчукчу кижи ажылдап алган орулгазының 50 хүүзүн бодунга ажыглаар.

Ынчап кээрге, болчукчулар кижиге ажыктыг бе деп айтырыг түрүп келир. ажыктыг болбайн канчаар. Мурнунда чылларда кеземче-чорудулга хоойлузун ёзугаар болчукчулар истелге херектери доозулган соонда, оларның-биле таныжып, киржип турган болза, ам кеземче хереэнин эгезинден тура болчукчу киржип болур. Ол ышкаш угаан-медерели кошкак, караа көзүлбес, үну чок, дүлей, назы четпестер херектеринге истелгенин эгезинден тура болчукчу киржир эргелиг. Ынчап кээрге, болчукчунун кол сорулгазы чул дээрге үүлгеткен кемниг херекти чогуур хүүзүнда хоойлуну хажытпайн, бүгү талалыг, бүрүн, долу истелгезин кылгаш, ук херекти чигедирин кызыдар, аартадып турар байдалдарын ханы өөрнип көөр, чөптүг шиитклди үндүрерин чедип алыры болур. Ынчалза-даа болчукчу кижинин дооскан эртеми, ажыл стажы, арга-дуржулгазы, чугаалап билир чоруу улуг идиглиг болбайн канчаар. Ол ышкаш ажылынга сонуургалдыг берлинген, ак сеткилдиг, карак-кызыл кижилеринин дензиг аар болуру чугаажок. Ындыг турбуже, чамдык истекчилеринин чедир кылбаан ажылы оон ужурундан сы чери база шын эвес көрүпкен херектер база тургулаар.

Бо херек 1992 чылдың октябрь бирде Танды кожуунун Сосновское суурга болган Н. И. Крахалев, В. Оюн, О. Бугалдай ужелээ арагалаанының түүнелинде хамаатыг Н. Крахалевту оорганынче, мурнунче каш улаа бижектээнинин соонда ол-ла черге өлген. Истелгени Танды кожуунунуң иштики херектер килдизиниң байысаакчызы кылгаш, бүрүүдадыр түүнелди кылган. Кожуун суду Вячеслав Чамзыевич Оюнну РФ-тин Кеземче хоойлузунуң 206-ның үшкү кезээ, — 103-түн үүлү — соок чепсек ажыглаалаш, сагыштыы-биле өлүрген, онза айыылдыг кем-херекти үүлгеткени дээш 12 чылга хосталгазын казып шиитткен. Орлан Бавуевич Бугалдайны РФ-тин Кеземче хоойлузунуң 189-түн бирги кезээ — кем-херекти сагыштыыбиле чажырган дээш 3 чылда хосталгазын казып шиитткен. Бирги чаданын Бай-Хаакка болган судунуң шиитпиринге хомудалдарның киргени-биле ийи-үш удаа катап көөр ужурга таварышкан.

Ийиги судтан эгелеп бо херекке Николай Ооржак болчукчу болуп киржип эгелээн. Тыва Республиканың Дээди судунуң коллегиязынче кассационнуг хомудалды киргген. Ам судка Орлан Бугалдай өлүрген мен деп турар. Хөй чылда шиитпирген Вячеслав Оюн өлүрбээн мен дээш турып берген. Ынчап кээрге, кымнын өлүргени билдинмес. Ынчангаш херекти дедир хынап көөр апарган. Ынчан, байысаалга кылып турган истекчи ол кижини өлүрген бижээн безин тыппаан болган. Болчукчу Сергей Ооржак чоокта чаа өлүрүүшкүн болган черге барып чораан, ук бижекти тып алган. Шак мынчаар херекти чогуур негелдезинге чедир шын факт-барымдаалар-биле тодаратпаан чижектерта чеже. Ам ук бижектин эзэн кым болуру дараазында болур судтан ирерээр болгаш буруулуг кижи тыптып келир. Ынчангаш ук херектің истелгезидаа, судтуң шиитпири-даа эренгей болганы илдеп ышкажыл.

Болчукчулар коллегиязының кежигүну Николай Ооржак дамдык бодалдарын база чугаалаан кижи. Бир таарымча чок байдал суд үезинде өске нация, дылдыг болчукчу киржирге («тыва херектерге» аан) тыптып келир. Ынчан очулдурукчу кижи ыяап херек апаар. Ол кижи тыва дылга чугаалаанын дорт, делгеренгей дамчыдып шыдавас. Судья херектин байдалын эки билбейн баар. Оон аңгыда, истелге үезинде байысаакчы болчукчу кылдыр ол кижини ап ал деп сумелепкен болгулаар. Ол база шын эвес. Кымны болчукчу кылдыр алырын ол кижи боду билир. Баш бурунгаар ынчаар айтып каар чорукчар болчукчулар аразында база багай салдарны чедирип турар. Амгы рынок үезинде боттары безин хлеб садып чииринге бергедеп турар үлус. болчукчу хереглей берген таварылгада чүүү канчаарыл дээрзин оон база сонуургаан мен. Бо таварылгада юридиктиг консультацияның эргелекчизи ук херекке болчукчуну халас киириштирип болур. Амыдырал-чуртталгазы кызыы, акша-көпеез чедишпес, түренги байдалдыг кижилерге күрүне азы тус черниң бюджединден акша үндүрүп төлээр кылдыр үндүрген хоойлу бар. Оны амдыызында боттандырбайн турар. Бо айтыыгны дарый шиитпирлеп көөру чугула. Ол ышкаш, ийи-чаңгыс төлевир акшазын бар-ла шаа-биле көвүдеир адаар алыксак-чиксек болчукчуларның барын ол база чажырбас чораан.

Болчукчунуң кол сорулгазы хоойлу ёзугаар юридиктиг дузаны хамааты бүрүзүнге көргүзери болур. Ынчап кээрге, болчукчулардан дуза херек дээрзи билдингир. Ынчалзадаа оларга 20-70 мун рубль чедир, оон-даа хөй кылдыр төлээри амгы үеде берге айтыыг. Ынчангаш болчукчулар дугайында хоойлуну ажылдап кылза чогуур. Ол ышкаш чонга ачы-буянын чедирип турар улус болганда, оларны Тыва Республиканың күрүне бюджединче киирзе кандыгыл деп айтыыг база тургустунун келир-дир. Бо айтыыгларны Тыва Республиканың Чазаа база Дээди Хурал өөренип көөр болза чонга ажыктыг болгу дег. Мээн бо бодалдарымга хамаарыштыр санал-оналдаорын республиканың болчукчулар коллегиязының кежигүннери, чер-черде болчукчулар деткип бижий бээр боор дээрзинге идеген аарыы.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧАРЛААЛДАР

ХУУ БАЖЫҢНАР САДЫП ТУРАР

Бистің организациявыс магазин тургузар кылдыр таарыштыр туткан (ниити шөлү 33 дөрбелчин метр, 70 дөрбелчин метр соок складтар) хуу бажыңны садып турар.

Ол ышкаш ниити шөлү 50 дөрбелчин метр болгаш соок складтарлыг база хүлээп алыр пунктуга таарыштыр туткан, хууда бажыңны база садып турар.

Төлевирни шилчидип болур.

Айтырар телефон № 2-18-52 (18.00 шак соонда).

⊙ ⊙ ⊙

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Шекпээр ортумак школазының сүлделиг төгерик таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

✦ ✦ ✦

ККАУ-нуң тыва филиалының бот-өөредилгелиг салбырынга документилер хүлээп алырын 1994 чылдың январь 21-ге чедир узатканын дыннадып тур.

Филиалга киреринің шылгалдалары 1994 чылдың январь 24-те эгелээр.

◆ ◆ ◆

ПРОГРАММИСТ ХЕРЕК

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар яамызының Башкарылганың автоматчыдылга килдизинге ажылдаары-биле дуржулгалыг программисти дүрген хереглеп турар.

Айтырар адрези: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, кабинет № 105. Телефон 3-78-65.

✦ ✦ ✦ ✦

ЭҢ ЧИИК ӨРТЕКТЕР-БИЛЕ!

Хоюг чигирни, коньякты, кызыл араганы Кызылда складтардан эң чиик өртектер-биле садып турарывысты дыннаттывыс.

Адрези: Рабочая кудумчузу, 40 «а», Садыг министерствозунуң РМК складтары, телефоннар №№ 2-48-24 болгаш 3-65-54.

⊙ ⊙ ⊙

«Прогресс» дээр өөредилге төвү сайгарлыкчылар школазынга сайгарлыкчыларны, биле будурулгелернин бухгалтерлерин белеткээр. Кичээлдер 1994 чылдың январь 13-те 14.00 шакта, ынчаарга бөрт даараарынга өөренир кичээлдер—январь 11-де 14.00 шакта эгелээрин дыннадып тур.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажын № 35, артыкы эжиктен кирер. 5-ки каът.

⊙ ⊙ ⊙

АГААР

Республикага бүрген каап турар, бичии хар чаар. Сонгубарының чүктен хаттың дүргени секундада 5-10 метр болур. Дуне 22-27 градус соок болур. Чамдык районнарга 14-19 градус соор. Хундус 14-19, чамдык черлерге 10 градус соор. Орунтарга чүвениң көстүрү — 1-3 км. Сонгу-барының чүктен хаттың дүргени орунтарга 5-10 минута. Дуне 22-27, хундус 14-19 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар болгаш хар чагбас. Сонгу-барының чүктен хаттың дүргени секундада 5-10 метр болур. Агаар дуне 22-24, хундус 17-19 градус соор. Үшкү хевирниң кадыкшылы кошкак кижилерге эмчи дузазы херек хундур.

КИНО

ЯНВАРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Айыылдыг хандыгыышкын» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Өске оран» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Каас кастын ужудуушкуну» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ханныг халыын» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Катька болгаш Шиз» 9.00 шакта; «Командо» 10.40, 12.30, 14.20, 16.10, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнун оралакчызы) В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер кулээп алыр өр — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; улетпур — 3-34-49, 3-36-73; көлээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-67; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; ундурукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлернин хостуг ужуун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге буруткеттинген

Буруткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның күрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннаалыгы дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.015. Индекс 54240. Чагыг № 35—72.